

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA’LIM VAZIRLIGI
TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK
INSTITUTI

IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA
fanidan
MA'RUZALAR MATNI

Toshkent – 2017

o‘quv-uslubiy majmua namunaviy dastur va ta’lim yo‘nalishining o‘quv rejasi asosida ishlab chiqilgan va “Sharq tillarini o‘qitish metodikasi va pedagogika” kafedra majlisining ____2017____ yildagi ____ - sonli majlisida, “uzoq sharq va janubiy osiy tillari” fakulteti ilmiy-uslubiy kengashining ____2017____ yildagi ____ - sonli majlisida muhokama qilingan.

T u z u v c h i: Kamalova S.R.

Taqrizchilar:

A.Shoyusupova «Sharq tillarini o‘qitish metodikasi va pedagogika” kafedra» kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

A.Rasulov O‘zMU “Psixologiya” kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

Fanning o‘quv-uslubiy majmuasi Toshkent davlat sharqshunoslik instituti Ilmiy-uslubiy kengashida ko‘rib chiqilgan va tasdiqlangan (____2017 yildagi ____ - sonli bayonnoma)

K I R I S H

Bugun mustaqil yurtimiz fuqarolari psixologiyasida ro'y berayotgan o'zgarishlar, ulardagi hayotda, uning qadriyatlariga, kasb-kori, oilasi va yaqinlariga bo'lgan munosabatlarida tobora milliy istiqbol mafkurasining asosiy mazmun va mohiyatlari mujassamlashmoqda. Shu ma'noda psixologiya fanining muhim tarmog'i bo'lmish ijtimoiy psixologiya oldida turgan vazifalar ko'lami va salmog'i kattadir.

Biz jamiyatimiz hayotida ro'y berayotgan barcha o'zgarishlarning ijtimoiy psixologik mohiyatini ijtimoiy psixologiyaning bugungi xolati va istiqboli nuqtai nazaridan tahlil qilish orqali bu fanning jamiyatdagi o'rne va imkoniyatlariga baho berishni niyat qildik.

Ma'ruza matnida ko'tarilayotgan masalalar ijtimoiy hayot sirlarining muhtasar bayoni bo'lsa-da, ma'lum ma'noda ijtimoiy psixologiyaning ilmiy amaliyot va ilmiy tadqiqot quroli sifatidagi imkoniyatlari to'g'risida tasavvur beradi.

Ijtimoiy psixologiyaning vazifalaridan kelib chiqib, o'quvchilar hukmiga havola etilayotgan ushbu kitobning asosiy maqsadi insonning jamiyat bilan bo'ladigan ko'plab murakkab munosabatlari tizimining ijtimoiy psixologik mexanizmlarini yoritib berishdir. Ushbu darslik yoshlarga aynan psixologik bilimlar asoslarini bersa-da, umid qilamizki, ularni o'z atrofida ro'y berayotgan islohotlarga holis baho berish, o'zi va o'zgalar ruhiyati sir-asrorlarini befarq bo'lmaslik, o'z layoqatlarini o'stirishning elementar vositalaridan bohabar bo'lishga yordam beradi.

Ma'ruza matni tarzida yaratilgan ushbu kitob ijtimoiy psixologiya asoslari bo'yicha muxtasar bilimlarni bergani bilan uning har bobi yakunida tavsiya etilgan topshiriqlar, mashqlar, testlar va mustaqil bajarish uchun berilgan mavzular talabalarni o'z ustida ishlashga o'rgatadi va psixologiyaning boshqa masalalarini ham mustaqil o'rganish va ruhiy hodisalarni tahlil etishga ko'maklashadi.

Muallif har bir talaba kitobni mutoala qilish jarayonida unda ko'tarilgan muammolarga befarq qolmaydi, jahonda va mustaqil yurtimizda ro'y berayotgan olamshumul voqealar mohiyatini anglashda va ularga nisbatan faol hayotiy mavqening shakllanishida ko'makdosh bo'ladi, deb umid qiladilar.

1 - ma'ruza. IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA VA UNING DOLZARB MUAMMOLLARI.

REJA:

- 1.1. Ijtimoiy psixologiya fanining tarixi.
- 1.2. Ijtimoiy psixologiyaning uch nazariy manbai.
 - 1.2.1. Xalqlar psixologiyasi nazariyasi.
 - 1.2.2. Omma psixologiyasi nazariyasi.
 - 1.2.3. Ijtimoiy xulq-atvor instinktlari nazariyasi.
- 1.3. Ijtimoiy psixologiya fani predmeti.
- 1.4. Ijtimoiy psixologiya fanining vazifalari.
 - 1.4.1. Kichik guruhlar va jamoalar psixologiyasi.
 - 1.4.2. Shaxsni ijtimoiy-psixologik o'rganish.
 - 1.4.3. Oila – ijtimoiy psixologiyaning o'rganish ob'ekti sifatida.
 - 1.4.4. Ijtimoiy tasavvurlar ijtimoiy psixologiyaning o'rganish ob'ektidir.

MAVZU YUZASIDAN TANYACH SO'ZLAR:

Ijtimoiy psixologiya, sotsiologiya, shaxs ijtimoiylashuvi, ijtimoiy tasavvurlar, muomala, boshqaruv, oila, katta va kichik guruhlar psixologiyasi.

GLOSSARIY:

Ijtimoiy psixologiya – psixologiya fanining o'ziga xos maxsus tarmog'i bo'lib, unda psixik va jamiyat taraqqiyoti qonunlari o'rganiladi.

Sotsiologiya – jamiyatda yuz beradigan turli-voqea-xodisalarni va o'zaro munosabatlarni o'rganishga qaratilgan fan.

Shaxs ijtimoiylashuvi - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir.

Ijtimoiy tasavvurlar – shaxsga jamiyat orqali ta'sir etgan narsa va xodisalarning yaqqol obrazi.

Muomala – ikki yoki undan ortiq odamlarning o'zaro bir-biriga ta'sir etishi.

Boshqaruv – shaxs va jamiyat munosabatlarida ijtimoiy, individual munosabatlarni o'rnatish ga qaratilgan jarayon.

Oila – turmush qurish, qarindosh-urug'chilik asosidagi kichik guruh.

MASHG'ULOTNING MAQSADI: Ijtimoiy psixologiya fanining vujudga kelishi, predmeti, vazifasi, metodlarini o'rganish

KIRISH:

Jamiyat - bu insonlar majmuidir. Uning taraqqiyoti va ma'naviy salohiyati ko'p jihatdan ana shu insonlar o'rtasida yuzaga keladigan o'zaro munosabatlarning tabiatiga, ular amalga oshiradigan murakkab ijtimoiy hamkorlik faoliyatining mazmuniga bog'liq. Har bir inson jamiyatda yashar ekan, u unda o'ziga xos o'rin va mustaqil mavqe egallashga intiladi, shuning uchun u o'ziga xos intilish, layoqat va faollik namunalari namoyish etadi. Insonlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni hamda har bir shaxsning jamiyatdagi o'rnini va uning turlicha ijtimoiy munosabatlari tabiatini o'rganuvchi qator ijtimoiy fanlar mavjud bo'lib, ularning orasida **ijtimoiy psixologiya** alohida o'rin zallaydi.

Ijtimoiy psixologiya juda qadimiy va shuning bilan birga u o'ta navqiron fandir. Uning qadimiyligi insoniyat tarixi, madaniyati va ma'naviyatining qadimiy ildizlari bilan

belgilanadi. Ular aslini olib qaraganda, u yoki bu jamiyatda yashagan kishilar o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlarning va tafakkurning xosilasi ekanligi bilan e'tirof etilsa, u - o'z uslubiyoti, predmeti va fanlar tizimida tutgan o'rning yangiligi insoniyat taraqqiyotining eng yangi davrida shakllanganligi va rivojiga turtki berganligi bilan tavsiflanadi. Darhaqiqat, ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida tan olinishi xususida so'z borar ekan, uning rasman e'tirof etilishi 1908 yil deyiladi. Chunki aynan shu yili ingliz olimi V. Makdugall o'zining "Ijtimoiy psixologiyaga kirish" kitobini, amerikalik sotsiolog E. Ross esa "Ijtimoiy psixologiya", deb nomlangan kitobini chop ettirgan edi. Bu asarlarda birinchi marta alohida fan - ijtimoiy psixologiyaning mavjudligi tan olindi va uning predmetiga ta'rif berildi. Ikkala muallif ham - biri psixolog, ikkinchisi sotsiolog bo'lishiga qaramay, bu fanning asosiy predmeti ijtimoiy taraqqiyot hamda psixik taraqqiyot qonuniyatlarini uyg'unlikda o'rganishdir, degan umumiy xulosaga kelishgan.

ASOSIY QISM:

1.1. Ijtimoiy psixologiya fanining tarixi

Rus olimasi G.M. Andreeva ta'kidlaganidek, ijtimoiy psixologiya sohasida ishlayotgan mutaxassisning aslida kim ekanligi - psixologmi, faylasufmi yoki sotsiologmi - uning ushbu fan predmetiga yondashuvda o'z aksini topadi, chunki agar u sotsiolog bo'lsa, ijtimoiy qonuniyatlarni avval boshdan jamiyatdagi an'analar va umumiy qoidalar tilida tushuntirishga intilsa, psixolog - konkret olingan shaxe psixologiyasining qonuniyatlarini umumjamiyat qonun-qoidalariga tadbiq etishga harakat qiladi. Shuning uchun ham G. Andreyeva ijtimoiy psixologiyaning mavzu bahsi haqidagi hozirgi zamon qarashlarini umumlashtirib, bu o'rinda uch xil yondashish: sotsiologik, psixologik, ham sotsiologik va psixologik mavjud ekanligini asoslaydi. Nima bo'lganda ham, shuni asosli tarzda e'tirof etish zarurki, ijtimoiy psixologiyaning alohida fan bo'lib ajralib chiqishiga sabab bo'lgan ilmiy manbalar ikki fan - psixologiya va sotsiologiya fanlarining erishgan yutuqlari va har qaysisining doirasida ma'lum muammolarning yechilishi uchun yana qo'shimcha alohida fanning bo'lishi lozimligini tan olish tufayli yuzaga keldi. Shuning uchun ham uzoq yillar mobaynida ijtimoiy psixologiya sohasida tadqiqotlar olib borayotgan shaxsning kimligiga qarab, izlanishlarning natijalarida u yoki bu yondashuv - psixologik yoki sotsiologik yondashuvning ustuvorligi yaqqol ko'zga tashlandi. Demak, bu fanning tug'ilishi, o'z predmeti sohasini aniqlab olishiga sabab bo'lgan sotsiologiya va psixologiya fanlaridir va bu fanlar aslida uning "ota-onalaridir".

1.2. Ijtimoiy psixologiyaning uch nazariy manbai

19 asrning oxiri va 20 asr boshlarida fanda uch nazariya paydo bo'ldiki, ular haqli ravishda ijtimoiy psixologiyaning mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida shakllanishiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shdilar. Bu uch nazariyani birlashtirib turgan narsa shu bo'ldiki, ularning har biri mustaqil tarzda shaxs bilan jamiyat munosabatini ilmiy asosda tushuntirishni izlanishlarning asosiy mavzusi deb hisobladilar. Bu uch manba - xalqlar psixologiyasi, omma psixologiyasi va ijtimoiy xulq-atvor instinktlari nazariyalaridir.

1.2.1. Xalqlar psixologiyasi nazariyasi

Halqlar psixologiyasi nazariyasi ijtimoiy psixologik nazariya sifatida 19 asrning o'rtalarida Germaniyada shakllandi. Undagi asosiy g'oya shu ediki, ayrim individlardan yuqori turadigan ruh mavjud bo'lib, bu ruh o'zidan ham yuqori turadigan ilohiy

yaxlitlikka bo'ysunadi. Bu ilohiy yaxlitlik esa xalq yoki millatdir. Ayrim individlar ana shu yaxlitlikning bo'laklari bo'lib, ular bu ruhga bo'ysunadilar. Ya'ni, shaxs bilan jamiyat o'rtasidagi qarama-qarshilik muammosi jamiyat foydasiga hal qilinadi. Bu nazariyaning tarixiy-mafkuraviy asosi bo'lib Gegel falsafasi va nemis romantizmi xizmat qilgan. «Xalqlar psixologiyasi» iborasi birinchi marta faylasuf M.Lasarus hamda tilshunos G.Shteyntallarning «Xalqlar psixologiyasi to'g'risida kirish so'zi» kitobida ifodalab berilgan: «Tarixni yurgizuvchi asosiy kuch bu xalq yoki shu yaxlitlikning ruhi bo'lib, bu ruh san'atda, dinda, tilda, afsonalarda, an'analarda o'z aksini topadi. Individning ongi shu yaxlitlikning mahsuli bo'lib, ularning yig'indisi o'z navbatida xalq ongini tashkil etadi. Xalqlar psixologiyasining vazifasi xalq ruhi mohiyatini o'rganish, xalq ruhiyati konunlarini ochish, xalq psixologiyasiga oid bo'lgan o'ziga xos xususiyatlarning paydo bo'lishi va yo'nalishini tushuntirib berishdir».

Ushbu kitobda mualliflar shaxs bilan jamiyat munosabati xususida quyidagi mulohazalarini bayon etadilar: «Odam o'z mohiyati jihatidan ijtimoiy mavjudot bo'lib, u jamiyat hayoti bilan uzviy bog'liq, chunki u o'ziga o'xshashlarga qarab rivojlanadi, boshqalarga taqlid qilib harakat qiladi va ular ta'qibidan qochadi...». Xalqlar psixologiyasining asoschilari faqat nazariy mulohazalar yuritish bilan cheklanadilar, chunki ularda o'z fikrlarini isbot qilish uchun tadqiqot ishlari yo'q edi.

"Psixologiyaning otasi" hisoblangan Vilgelm Vundt esa xuddi ana shu tadqiqotga asoslangan ma'lumotlar to'plashga o'z diqqatini qaratdi. U o'zining "Inson va hayvon ruhi haqida leksiylar"i (1863 y) va 1900 yilda bosmadan chiqqan o'n tomli "Xalqlar psixologiyasi" asarlarida asosan o'zi to'plagan empirik ma'lumotlar asosida xalqlar psixologiyasiga bag'ishlangan fikrlari tizimini bayon etdi. Uning fan oldidagi xizmati shundan iborat ediki, empirik ma'lumotlar to'plash usullari, to'plangan manbalarni sharhlash borasida bebaho bilimlar to'pladi. Uning fikricha, psixologiya fani ikki qismdan iborat: fiziologik psixologiya va xalqlar psixologiyasi. Fiziologik psixologiya inson ruhiyatini o'rganuvchi eksperimental fan bo'lib, oliy psixik jarayonlar — tafakkur va nutqdan tashqari barcha narsani tajriba usulida tadqiq etish mumkin. Tajriba usulida o'rganib bo'lmaydigan barcha oliy ruh holatlarini xalqlar psixologiyasi o'rganadi, chunki undagi o'rganish usullari o'ziga xosdir — u madaniy mahsullar hisoblangan til, afsonalar, odatlar, san'at asarlari, inson tafakkurining murakkab tomonlarini ochib beradi.

Shunga qaramay Vundtning qarashlari idealistik asosda bo'lgan, ya'ni u individ bilan jamiyat o'rtasidagi murakkab dialektik munosabatni idealistik asosda turib hal qilgan va jamiyatning rolini absolyut tushunib, shaxsning tarixini yaratishdagi, ijtimoiy jarayonlardagi faol o'rnini ko'ra bilmagan. Uning izdoshlari — Rusiyalik A. Potebni, nemis olimi T. Geyger va boshqalar ham u yo'l qo'ygan mafkuraviy kamchilikni oldini ola olmadilar, lekin ular bir fikrda yakdil edilarki, xalqlar psixologiyasi individual psixologiyadan farq qiladi, shuning uchun ham maxsus fan kerakki, u o'ziga xos usullar yordamida shaxs va jamiyat munosabatlari qonunlarini ochib berishi lozim. Xuddi ana shu xulosalar ijtimoiy psixologiyaning fan sifatida shakllanishiga ilmiy asos bo'ldi.

1.2.2. Omma psixologiyasi nazariyasi

Omma psixologiyasi nazariyasi paydo bo'lishiga tarixiy asos ishchilar sinfining paydo bo'lishi va Yevropada ishchilar harakatining ommaviy tus olishi bo'ldi. Ya'ni, XIX asrning ikkinchi yarmida ishchilar harakati shunday keng tus oldiki, tartibsiz harakatlar uyushgan harakat darajasiga ko'tarildi. Shuning uchun ham shu harakatlarning qonunlarini bilish, ularni boshqarish usullarini o'ylab topish zarur edi.

Ommaviy hodisalarni o'rganish natijasida 1890 yilda Gabriel Tardning «Taqlid qilish qonunlari» deb atalgan birinchi kitobi chiqdi. Tard Fransiyada ro'y berayotgan ommaviy hodisalarni, shu hodisalarda ishtirok etayotganlarning xulq-atvorlarini taqlid qilish orqali tushuntiradi. Bu harakatlar irratsional (ya'ni aqlning ishtirokisiz) tabiatga ega bo'lib, har bir individ ommaga qo'shilgan zahoti unga taqlid qilishga tayyorlik instinkti ustun bo'lib qoladi. Italiyalik huquqshunos S. Sigeli va fransuz olimi G. Lebon ham Tard ishlarini ma'qullab, uning nazariyasini faktik materiallar bilan, ya'ni 1895 yilda bosilib chiqqan Sigelining «Ommaning jinoyatlari» va Lebonning «Ommaning psixologiyasi» kitoblari orqali boyitdilar. Bu mualliflarning asarlaridagi asosiy g'oya shundan iborat ediki, ommaviy harakatlarda shaxsning o'z xulq-atvorlarini ongli va aql bilan boshqarish qobiliyati yo'qoladi. Bunday holatlarda hissiyotlar ustun keladi, ayniqsa, affekt holatlar, shuning uchun ham affekt holatida ro'y bergan jinoyatga aybni yumshatuvchi holat sabab bo'lgan, deb qarash adolatli bo'ladi. Bu qarashlari tufayli Sigeli Italiyaning qonuniga maxsus modda kiritishga ham erishdi.

Sotsiolog Lebon esa asosan diqqatini ommani elitaga — jamiyatdan yuqori turuvchi tanlangan guruhlariga qarshi qo'yishga qaratdi. U ommaning ayrim hollarida, ayniqsa biror hodisa ro'y berganda «qiziqqonlik» xususiyati ustun turishi haqida yozadi. Uning fikricha, bir qancha odamlarning bir yerda to'planishi ommani hosil qiladi va bu, odamlar kim bo'lishidan qati nazar — olimmi yoki oddiy insonmi, shu zahotiy qozatuvchanlik va ziyraklikni yo'qotadi. Chunki bu holatda ular holatini instinktlar va hissiyotlar boshqaradi. Lebon shaxsning omma holatidagi belgilariga to'xtalib quyidagilarni ajratadi:

1. *Shaxsiy sifatlarning yo'qolishi.* Boshqa odamlar ta'sirida individ o'ziga xos sifatlarni yo'qotishi, buning o'rniga impulsiv instinktiv harakatlarni amalga oshirishi mumkinligi.

2. *Hissiyotlarga o'ta beriluvchanlik.* Ommada aql, tafakkur, hissiyot, instinktlarga o'z o'rnini bo'shatadi. Shuning uchun ham ommaning ta'sirchanligi o'ta oshib ketadi.

3. *Aqliy sifatlarning yo'qolishi.* Ommaning «aqli» uni tashkil etuvchilar aqlidan ancha past bo'ladi. Shuning uchun ham ommaning taz'yiqligiga uchramaslik uchun har bir kishi aqlan mulohaza yuritishdan bosh tortishi, munozaradan qochishi lozim.

4. *Shaxsiy mas'uliyatning yo'qolishi.* Ommaga qo'shilib qolgan shaxs shunchalik hissiyotlarga berilib ketishi mumkinki, u o'z harakatlarini nazorat qilish, o'z ishiga mas'uliyatni esidan chiqaradi. Yakka holda sodir qila olmaydigan ishini, u ommaga qo'shilib qilib qo'yishi mumkin.

Bunday xolatning, ya'ni shaxsning omma orasidagi psixologiyasi to'g'risidagi fikrlarni ayni shunday tarzda Ortegi Gasset va Ernesto Grassilar ham ko'rsatib bergandirlar.

Shunday qilib, omma tartibsiz, u mustaqil ravishda tartib o'rnatish qobiliyatiga ega emas. Shuning uchun ham unga doimo “dohiy” kerak, dohiylar — elita tashqaridan kelib omma o'tasida tartib o'rnatishi mumkin. Bu fikrlarning mafkuraviy ma'nosi tushunarli, chunki omma deganda, ular ishchilar sinfini, dohiylar deganda esa, burjuaziyani nazarda tutishgan. Demak, shaxs va jamiyat ziddiyatlari masalasi omma psixologiyasi tarafdorlari nazariyasida ayrim shaxslar — dohiylar foydasiga hal qilindi. Lekin bu nazariya, nima uchun ommaviy hodisalarda ommaning o'zidan chiqib qoladigan liderlar, ommaning ba'zan tashqaridan hech kimni tan olmay qolishi masalalariga umuman javob topa olmadi, chunki ularning ham fikrlarida ko'proq idealizmga moyillik sezilib turardi.

1.2.3. *Ijtimoiy xulq-atvor instinktlari nazariyasi*

Ijtimoiy xulq-atvor instinktlari nazariyasi XX asrning boshida Angliyada shakllandi. Uning asoschisi ingliz psixologi Uilyam Makdugall bo'lib, u o'zining 1908 yilda yozgan "Ijtimoiy psixologiyaga kirish" kitobidagi inson xulq-atvorlarining motivi yoki uni harakatga keltiruvchi kuch instinktlardir, - deb yozgan. Keyinchalik u instinkt tushunchasi bilan birga layoqat, intilish iboralarini ham ishlata boshladi. Uning fikricha, xulq-atvorni ta'minlovchi narsa tug'ma, psixofiziologik tayyorlik holati bo'lib, u nasldan-naslga uzatiladi. Makdugall barcha harakatlarni refleksiv holda tushuntirishga intilib, refleksiv yoyga xos bo'lgan barcha qismlar — ya'ni efferent qabul qiluvchi, reseptiv bo'lim, efferent (harakat) va markaziy bo'limdan iborat tizim sifatida tasavvur qiladi. Barcha ijtimoiy harakatlar ham ana shunday refleksiv tabiatga egadir, deb uqtiradi u.

Shunga o'xshash fikrlar E. Ross ("Ijtimoiy psixologiya") va Dj. Bolduin ("Ijtimoiy psixologiya bo'yicha tadqiqotlar") qarashlarida ham rivojlantirilgan. Masalan, Bolduin ikki turli irsiyat xaqida — tabiiy va ijtimoiy irsiyat haqida yozib, ijtimoiy odamlardagi taqlid qilish qobiliyati bilan bog'liq, deb yozadi. Jamiyatda yashayotgan odamlar bir-birlariga ta'sirlarini o'tkazishga moyildirlarki, bu narsa ular o'rtasidagi munosabatlarni boshqarib turadi.

Shunday qilib, bu yo'nalish tarafdorlarining fikricha, barcha ongli harakatlarning boshi — ongsizlikdir, ya'ni instinktlar bo'lib, ular asosan hissiyotlarda namoyon bo'ladi. Hissiyot bilan instinktlar bog'liqligini Makdugall juftliklarda ko'rsatishga harakat qilgan: masalan, kurash instinkti — qo'rquv, g'azab hissi; nasl qoldirish instinkti — rashk ayollardagi tobelik hissi; o'zlashtirish instinkti — xususiylikka intilish hissi va hokazo. Ijtimoiy hodisalarni tushuntirishda tug'ma instinktlar rolining yuqori qo'yganligi uchun bu nazariya ilmiy taraqqiyot bosqichida salbiy o'rin tutdi, deb aytishimiz mumkin. Lekin uning ayrim hodisalar sabablarini tushuntirishga harakat qilishi fan oldiga ulkan vazifalarni qo'ydi. Ijtimoiy psixologiya fan sifatida ana shu muammolarni tadqiq qilishi lozim edi.

Demak, yuqorida to'xtab o'tilgan uchala nazariyaning ahamiyati shundan iborat ediki, ular yangi tug'ilishi lozim bo'lgan fan — ijtimoiy psixologiyaning tadqiqot mavzuini ochib berdi. Qolaversa, bu uchchala yo'nalish ham nazariy qarashlarni isbot qilishda ob'ektiv tekshiruv usuli hisoblangan eksperimentdan foydalanish zaruriyatini ko'rsatdi. Bu narsa yana bir bor maxsus fanning kelajak rejalarini aniqlashga yordam berdi.

1.3. *Ijtimoiy psixologiya fani predmeti*

Hozirgi kunda uning **predmetini** quyidagicha ta'riflash mumkin: **ijtimoiy psixologiya** - odamlarning jamiyatda hamkorlikdagi ish faoliyatlari jarayoni davomida ularda hosil bo'ladigan tasavvurlar, fikrlar, e'tiqodlar, g'oyalar, his-tuyg'ular, kechinmalar, turli xulq-atvor shakllarini tushuntirib beruvchi fandir. Chunki ko'p vaqt davomida ijtimoiy psixologiya fanining predmeti borasida tortishuvlar kechgandir. Sababi - ijtimoiy psixologiya fani ikki turdagi qonuniyatlar — ijtimoiy taraqqiyot hamda psixik taraqqiyot qonuniyatlari bilan ish olib boradi. Shuning uchun bo'lsa kerak ijtimoiy psixologiyaning mavzu bahsi va u o'rganadigan sohalar borasida turlicha qarashlar va tortishuvlar mavjudligini kuzatamiz.

Masalan, taniqli nemis olimlari G. Gibsh va M; Forverglar bu fanning predmetiga quyidagicha ta'rif beradilar: "Odamlar uyushmasi kooperatsiyalar — ijtimoiy psixologik tadqiqotlarning asosidir, uning ob'ekti esa ijtimoiy o'zaro ta'sirdir". Demak har qanday

odamlar uyushmasida sodir bo'ladigan o'zaro ta'sir jarayonlari, ularni uyushishga majbur qiladigan shart-sharoitlar hamda motivlar ijtimoiy psixologiya o'rganishi kerak bo'lgan sohalaridir.

Rus sotsiologlari G.P. Predvechniy va Yu.A. Sherkovinlarning "Sotsial psixologiya" kitobida esa uning predmeti "... ob'ektiv borliqning va unda ro'y beradigan hodisalarning psixika tomonidan o'ziga xos tarzda in'ikos etilishidir", — deb hisoblaniladi. Bu mualliflar ijtimoiy psixologiyaning barcha o'rganish ob'ektlarini sharhlar ekanlar, ko'prok sotsiologik yondashish bilan muammolarni yechishga harakat qilganlar.

Ijtimoiy psixologiyaning mavzu bahsini ta'riflashga aynan psixologik yondashuv A.V.Petrovskiy va V.V. Shpalinskiylarning «Jamoaning ijtimoiy psixologiyasi» kitoblarida bayon etilgan. Bu mualliflarning fikricha, «Ijtimoiy psixologiya — psixologiya fanining shunday tarmog'iki, u turli uyushgan va uyushmagan guruhlardagi odamlarning muloqati, o'zaro ta'sir va munosabatlaridan kelib chiqadigan psixik hodisalarni o'rganadi."

Shuning uchun ham G.M.Andreyeva ijtimoiy psixologiyaning mavzu bahsi xaqidagi hozirgi zamon qarashlarini umumlashtirib, bu o'rinda uch xil yondashish borligini e'tirof etadi. Birinchisi, sotsiologik yondashish bo'lib, uning tarafdorlarining fikricha, ijtimoiy psixologiya asosan ommaviy psixologik jarayonlarni—xalqlar psixologiyasi, ommaviy marosimlar, udumlar, rasm-rusmlarning inson ongiga singishi, ijtimoiy xulq-atvorda namoyon bo'lishini o'rganishi kerak. Ikkinchi—psixologik yondashuv tarafdorlari asosan psixologlar bo'lib, ular asosiy diqqatni shaxsning ijtimoiy psixologik xislatlariga, uning turli guruhlarda tutgan o'rni, mavqei, ijtimoiy ustanovkalar va hokazolarga qaratmoq lozim, deb hisoblaydilar. Shu bilan birgalikda, hozirda ham sotsiologik ham psixologik qarashlarni birgalikda mujassamlashtirayotgan olimlar ham borki, ular ham ommaviy jarayonlarni, ham shaxsninig shu jarayonlardagi xulq-atvorlari motivlarini o'rganishni yoqlab tadqiqotlar o'tkazmoqdalar.

Amerika ijtimoiy psixologiyasida ham ijtimoiy psixologiyaning mavzu bahsi borasida uzoq tortishuvlar mavjud bo'lgan. Chunki, shu paytgacha shaxs va jamiyat muammolari sohasida ikki xil yondashuv bo'lib kelgan edi: psixologiya inson tabiatini, uning psixikasini, sotsiologiya esa, jamiyat tabiati, psixikasini o'rganib keldi. Ijtimoiy psixologiya paydo bo'ldiki, u insonning jamiyatga munosabatining psixologik tomonini o'rganmoqda.

Demak, har bir shaxsning jamiyatda yashashi, uning ijtimoiy normalarga rioya qilgan holda o'ziga o'xshash shaxslar bilan o'rnatadigan murakkab o'zaro munosabatlari va ularning ta'sirida hosil bo'ladigan hodisalarning psixologik tabiatini va qonuniyatlarini tushuntirib berish - ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifasidir. Bundan kelib chiqadigan umumiy ta'riflarga binoan, ijtimoiy psixologiya ijtimoiy muloqotning murakkab shakl va mexanizmlarini o'rganuvchi fandir.

1.4. Ijtimoiy psixologiya fanining vazifalari

Ijtimoiy psixologiya va umuman ijtimoiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi fanlarning asosiy vazifasi - barkamol avlod tarbiyasini ta'minlovchi barcha ma'naviy, ruhiy va insoniy munosabatlar mohiyatini tahlil qilish, ularni boshqarishning eng samarali usullarini xayotga tatbiq etishdir. Bu o'rinda, ayniqsa ijtimoiy tafakkurning, yangicha dunyoqarash va munosabatlarning shakllanishini, insonning o'ziga va o'zgalarga ta'sir etishining mexanizmlarini o'rganish eng dolzarb masalalardandir.

Taniqli fransuz olimi Serj Moskovisi: "Ijtimoiy psixologiyaning vazifalarini bevosita jamiyat belgilaydi", deb yozgan edi. Demak, fan sifatida ijtimoiy psixologiyaning oldida turgan vazifalari, muammolari bevosita jamiyatdan kelib chiqadi.

Xo'sh, bugungi kunda ijtimoiy psixologiya fan sifatida o'z *bahs* mavzusini o'z predmetini qaysi ob'ektlarga qaratmoqda va bundan kelib chiqib bu fan oldida qanday vazifalar mavjud?

1.4.1. Kichik guruhlar va jamoalar psixologiyasi

Birinchidan, uning asosiy yo'nalishi *kichik guruhlar va jamoalar psixologiyasini* o'rganishdan iboratdir. Har bir shaxs hamisha malum ijtimoiy guruxlap doirasida faoliyat ko'rsatadi. Bu uning oilasi, mehnat jamoasi, ko'cha-kuydagi norasmiy guruhdagi do'stlari davrasi, o'quv jamoasi va hokazolardir. Shaxsning yakka va turli guruhlar doirasida o'zini tutishi, xulq-atvori, mavqei, unga o'ziga xos guruhiiy ta'sirlar, guruhdagi shaxslararo moslik, liderlik, guruhiiy taz'yiqqa beriluvchanlik kabi qator hodisalar aslida o'sha guruhlarini boshqarish, o'zaro munosabatlar sharoitini yaratish - bu odamlarni samarali o'zaro muloqotga o'rgatishning zaruriyatidir. Guruhlardagi kishilar o'rtasida o'zaro muloqot, o'zaro bir-biriga ta'sir usullari, odamlarni samarali muloqotga o'rgatish ham guruhlar ijtimoiy psixologiyasining muhim vazifasi hisoblanadi.

1.4.2. Shaxsni ijtimoiy-psixologik o'rganish

Ikkinchidan, shaxsning ijtimoiy psixologik qiyofasi masalasi ham bugungi kundagi o'zgarishlar va manaviy jihatdan poklanish davrida o'ta muhim sohadir. Shaxsni ijtimoiy psixologik o'rganish tadqiqotlarining ob'ekti sifatida qaralganda, avvalo uning xulq-atvori, ijtimoiy motivlari, uning yo'nalishlari, xulq-atvor normalari, shaxsning jamiyatda turli ijtimoiy rollari, mavqei, ijtimoiy qo'shilish omillari-ijtimoiylashuvi; shaxsning o'z-o'ziga bahosi, munosabati, hurmati hamda ijtimoiy, tarixiy va madaniy shart-sharoitlarning shaxs ongiga ta'siri, shaxs tiplari o'rganiladi.

1.4.3. Ommaviy ijtimoiy-psixologik hodisalar

Uchinchidan, jamiyat miqyosida ro'y beradigan ommaviy hodisalar ijtimoiy psixologiya uchun tadbiiy ahamiyatga ega. Ijtimoiy psixologiyada ommaviy hodisalar deganda turli kishilar guruhida shaxslararo munosabatlar va o'zaro ta'sir jarayonlari; milliy etnopsixologiya hamda sinflar psixologiyasi muammolari; milliy madaniyat, urf-odatlar, an'analar, udumlar, aqidalarning shaxs shakllanishidagi roli; olomon psixologiyasiga oid psixologik qonuniyatlar; turli guruhlarda odamlarning bir-birini idrok qilishlari va tushunishlari, o'zaro ta'sir masalalari tushuniladi.

Chunki alohida shaxs tarbiyasida ommaviy hodisalarning, katta guruhlarining tasirini inkor etish - masalaga bir yoqlama yondashish bilan barobardir. Masalan, shaxs uchun u mansub bo'lgan millat, elat yoki xalqning ruhiyati, uning ongidagi asrlar davomida saqlanib kelayotgan ananalar, rasm-rusumlar, aqidalar, udumlar, faoliyat stereotiplari kabilar o'z muayyan tasir kuchiga ega.

1.4.4. Oila—ijtimoiy psixologiyaning o'rganish ob'ekti sifatida

To'rtinchidan, oila—ijtimoiy psixologiyaning o'rganish ob'ekti sifatida. Bu yerda oilaga xos psixologik jarayonlar, oila a'zolarining bir-birlariga munosabatlari, nikohdagi o'zaro moslik masalalari, oilaviy mojarolarning psixologik omillari, oilada bola tarbiyasining ijtimoiy psixologik metodlari o'rganiladi.

Ajratilgan vazifalardan yana biri shuki, hozirgi davrda ijtimoiy psixologiya o'zi bilan bevosita aloqador bo'lgan boshqa psixologiya tarmoqlari bilan hamkorlikda keskin o'zgarishlar davrida har bir inson ongida nima sodir bo'ladi, u bu o'zgarishlarni qanday

idrok qilmoqda, uning hayotiy mavqeini qanday qilib maqsadga muvofiq tarzda faollashtirish mumkin, degan savollarga ilmiy asoslangan javob topib berishdir.

Boshqaruv psixologiyasi, sanoat va ishlab chiqarish psixologiyasi ham shunday guruhli jarayonlarning qonun va qoidalarini tadqiq etish tufayli ajralib chiqqan tadbqiqiy sohalardir.

Ijtimoiy psixologiya o'rganadigan eng asosiy va yuqorida ta'kidlab o'tilgan muammolarni o'z ichiga olgan masalalardan biri - *bu muomaladir*. Psixolog olimlarning fikricha, bugungi kunda ijtimoiy psixologiyaning predmeti ham va uning doirasida o'tkaziladigan barcha tadqiqotlarning umumiy ob'ekti ham muomaladir. Uning inson hayotida tutgan o'rnini aniqlash turli ijtimoiy faoliyatlar sharoitida samara beradigan muomala turlari va uslublarini yoritish, uning sof psixologik mexanizmlarini tadqiq etish, fanning eng muhim tadbqiqiy yo'nalishlaridandir. Shuning uchun ham har bir konkret sharoitda shaxslararo muloqot samaradorligini oshirish omillarini o'rganish hozirgi ijtimoiy psixologiyadagi muhim muammolardandir.

Mavzu yuzasidan qisqacha xulosalar:

Ushbu mavzuni o'rganish natijasida talabalar ijtimoiy psixologiya fani tarixi, uni vujudga kelishidagi uch nazariy manba, shart-sharoit to'g'risida umumiy tasavvurga ega bo'lishadi. Shu bilan birga inson va jamiyat munosabatlaridagi o'ziga xos ilmiy yondashuvlarni tushunib anglashlariga imkon yaratiladi.

Takrorlash uchun savollar.

Seminar mashg'ulotida muxokama uchun savollar:

1. Ijtimoiy psixologiya fanining tarixi.
2. Ijtimoiy psixologiyaning uch nazariy manbai.
3. Ijtimoiy psixologiya fani predmeti.
4. Ijtimoiy psixologiya fanining vazifalari.

Mustaqil ish va referat uchun mavzular.

1. Ijtimoiy psixologiya fani predmeti va vazifalari.
2. Ijtimoiy psixologiya fanidagi o'rganiladigan muammolar.
3. Ijtimoiy psixologiya fanini o'rganishning hozirgi davr uchun ahamiyati.
4. Ijtimoiy psixologiya va yangi davr amaliy sohalari.
5. * Shuningdek, TDSHI va MDH mamlakatlari iqtisodiyot mutaxassisliklari bo'yicha bakalavriat bitiruv-malakaviy ishlari, magistrlik, nomzodlik va doktorlik dissertatsiyalarining namunaviy mavzulari tavsiya etiladi.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I.A. «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». T., 1997, 64 b.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risidagi Qonuni», T., 1997.
3. Karimov I.A. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari.- «Turkiston», 2002 yil 31 avgust
4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005.-96 b.
5. Godfrua J. Chto takoe psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frans. M., Mir, 1992. -496 s.
6. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.

7. G'oziev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2001
8. G'oziev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
9. Nemov R.S. «Psixologiya». Kn.1. - M., 2003
10. "Psixologiya" Uch. T-2. "Prospekt". Moskva - 2004.
11. Psixologiya i pedagogika. Pod redaksiey A.A.Radugina. Izd. "Sentr" 2003
12. Gamilton. Ya.S. "Chto takoe psixologiya". "Piter", 2002.
13. Ananov B.G. "Chelovek kak predmet poznaniya". "Piter", 2001.
14. Drujinina V. "Psixologiya ". Uchebnik. "Piter", 2003.
15. Burlachuk F. Psixodiagnostika. "Piter", 2002.
16. Ayzenk M. Psixologiya dlya nachinayuyux. "Piter", 2000.
17. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya Psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.
18. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoe posobie dlya vuzov.- M.:IKS "MarT", 2004-512 s.
19. Vospitay svoego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizasii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom "Vilyams", 2002.- 416 s.
20. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax "chelovek texnika": Ucheb.posobie.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
21. Nemov R.S. Prakticheskaya Psixologiya Poznanie sebya: Vliyanie na lyudey:Posobie dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
22. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

Mavzu yuzasidan internet tarmog'i bo'yicha veb-saytlar ro'yhati:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

2 - ma'ruza. XOZIRGI ZAMON IJTIMOIIY PSIXOLOGIYA FANINING METODOLOGIK MUAMMOLARI VA METODLARI.

REJA:

1. Ijtimoiy psixologiyada qo'llaniladigan metodlar.
2. Kuzatish metodi va unga qo'yilgan shartlar.
3. Ijtimoiy psixologiyada xujjatlarni o'rganish metodining mohiyati.
4. Ijtimoiy hodisalarni kontent-analiz usuli orqali tekshirish.
5. So'rov metodi.
6. Anketa usuli.
7. Ijtimoiy-psixologik testlar.
8. Ijtimoiy-psixologik eksperiment.

MAVZU YuZASIDAN TANYaCh SO'ZLAR:

Ijtimoiy psixologik eksperiment, so'rov, anketa, kontent-analiz, kuzatish, ichki kuzatuv, tashqi kuzatuv, test, intervyu

GLOSSARIY:

Ijtimoiy psixologik eksperiment – asosiy metodlardan biri bo‘lib, o‘zgaruvchan mustaqil turli xolat va jarayonlarning boshqa nomustaqil xolat va jarayonlarga ta’sir etishdagi aniq ma’lumotlariga tayanadi.

So‘rov – asosiy metodlardan biri bo‘lib, nutq muloqoti yordamida bevosita yoki bivosita ma’lumot olinadi.

Anketa – metodlardan biri bo‘lib, respondent to‘g‘risida aniq ko‘zlangan ma’lumotlarni yig‘ish maqsadida qo‘llaniladi.

Kontent-analiz – tekshirilayotgan matnda so‘z, ibora, abzaslarni ma’no-mohiyatini takrorlanish darajasiga qarab tahlil etish usuli.

Kuzatish – sinaluvchini aniq maqsad, faoliyat, vaqt, guruh bilan bog‘liq ravishda tekshirish, o‘rganish, ma’lumotlar to‘plash metodi.

Test – sinaluvchini tekshirish jarayonida maxsus qo‘llaniladigan metodlardan biri bo‘lib, bu metod orqali aniq bir psixologik xususiyat aniqlanadi.

MASHG‘ULOTNING MAQSADI:

Xozirgi zamon ijtimoiy psixologiya fanining metodologik muammolari va metodlarini urganish

KIRISH:

«Metodologiya» tushunchasining mohiyati nimada? Bu tushunchani turli nazariy karashlardagi olimlar turlicha sharxlaydilar va tushunadilar. Masalan, amerikalik psixologlar metodologiya deganda, tadkikot jarayonida ishlatiladigan barcha tadkikot uslublari va texnik jarayonlarni tushunadilar. Lekin metodologiya tushunchasi aslida uslublar yigindisidan kengroq tushunchadir. Xozirgi zamon Yevropa mamlakatlaridagi olimlar, xususan rus olimlari fandagi metodologiya deganda: ushbu fan falsafiy asoslari va nazariy konuniyatlaridan kelib chikadigan bilimlar bilan tekshirishning konkret usullari majmuasini tushunadilar. Ya’ni «metodologiya» tushunchasi konkret metodlar yoki texnik usullar tushunchalaridan kengrokdir.

ASOSIY QISM:

Ijtimoiy psixologiyada qo‘llaniladigan metodlar

Jadval -1.

Ijtimoiy psixologiyaning asosiy metodlari

ASOSIY METODLAR	Asosiy metodlarning variantlari
KUZATISH METODI	Tashqi (ob’ektiv kuzatish) Ichki (sub’ektiv, o‘z-o‘zini kuzatish) Erkin kuzatuv Standartlashtirilgan Guruh ichida kuzatish Guruh tashqarisida kuzatish
SO‘ROQ METODLARI	Og‘zaki so‘roq Yozma so‘roq Erkin so‘roq (suhbat) Standartlashtirilgan so‘roq
TESTLAR METODI	Test – so‘rov Test - topshiriq

	Proektiv test	Sotsiometrik test
EKSPERIMENT	Tabiiy eksperiment Laboratoriya eksperimenti	
MODELLASH-TIRISH	Matematik modellashtirish Mantiqiy modellashtirish Texnik modellashtirish Kibernetik modellashtirish	

Aniq izlanish predmetiga ega bo'lgan har qanday fan o'sha predmetining mohiyatini yoritish va materiallar to'plash uchun maxsus usullar va vositalardan foydalanadi va ular fanning **metodlari** deb yuritiladi.

1 - jadvalda ijtimoiy psixologiyadagi asosiy psixologik metodlar va ularni qo'llash shakllari keltirilgan.

Kuzatish metodi va unga qo'yilgan shartlar

Kuzatish metodi ijtimoiy psixologiyada o'ziga xos ijtimoiy sharoitlarda, o'ziga xos vaziyatlarda va ma'lum guruhlarda ishlatiladi. Bunda tadqiqotchi eng avvalo nimani kuzataman, qanday yo'l bilan kuzataman, kuzatuv birligi qilib nimani olaman, kuzatuvni qancha vaqt mobaynida davom etgiranman degan qator savollarga javob topgandan keyingina ilmiy tadqiqotini boshlaydi. Demak, kuzatish metodi yordamida aniq ishlab chiqilgan reja asosida kuzatuvchini qiziqtirgan u yoki bu ijtimoiy xulq-atvor shakllari qayd etiladi. Bu uslub qo'llanilganda tadqiqotchi bir qancha qoidalarga rioya qilishi lozim. Chunonchi, kuzatish maqsadining aniq bo'lishi va uning ilmiy maqsadlarga mos kelishi; kuzatish shaklini tanlash va kuzatish natijalarini qayd etish usullarini ishlab chiqish; ma'lum reja — sxema asosida muttasil kuzatuv olib borish; olingan natijalarning asosiligi va ishonchliligini boshqa usullar yordamida tekshirib ko'rish. Kuzatish kuzatuvchi tomonidan kuzatish ob'ekti bo'lmish odamlar guruhi bilan birga yashab, ularga qo'shib ish tutib, tabiiy sharoitlarda ma'lumot to'plashga, bunday kuzatish turini "birgalikdagi kuzatuv" deb ataladi. Bunday kuzatishning klassik misoliga amerikalik ijtimoiy psixolog U. Uaytning o'smirlar psixologiyasi, ular guruhidagi ijtimoiy psixologik hodisalarni o'rganishga qaratilgan mashhur tadqiqotini kiritish mumkin. Boshqa xollarda esa kuzatuvchi o'z ob'ektini chetdan kuzatadi, shuning uchun ham bunday kuzatuv turi "**chetdan kuzatuv**" yoki "**ob'ektiv kuzatish**" deb ataladi. Bu usul xuddi umumiy psixologiyada bo'lgani kabi tashqi xulq-atvorni qayd qilish natijasida ma'lumot to'plashga asoslanadi. Bunday yo'l bilan ilmiy faktlarni isbot qilish qiyin, lekin baribir, u ham ijtimoiy psixologiyada yordamchi usul sifatida ishlatiladi. Bizning fikrimizcha, ijtimoiy psixologik treninglar sharoitida har bir shaxsning xulq-atvorini kuzatish muhim ma'lumotlar to'plashga yordam beradi, chunki bunda kuzatish metodiga xos bo'lgan eng qimmatli narsa — sharoitlarning tabiiyliligi saqlab qolinadi.

Ijtimoiy psixologiyada xujjatlarni o'rganish metodining mohiyati

Hujjatlarni o'rganish metodi sotsiologiya fanidan kirib kelgan. Bu metodning qator afzalliklari bor. Ulardan muhimlari shundan iboratki, u faoliyatning mahsulini tekshirishga imkon beradi hamda to'plangan ma'lumotlarning ishonchliligi, matematik qayta ishlash imkoniyatining borligi bilan ajralib turadi.

Ijtimoiy hodisalarni kontent-analiz usuli orqali tekshirish

Materiallarni ma'naviy jihatdan ham sifat, ham miqdoriy analiz qilinish usuli ijtimoiy psixologiyada **kontent-analiz** deb ataladi. Kontent-analizning ilmiy mohiyati shuki, uning yordamida biror matnda ma'lum fikr, g'oya yoki tushunchalarning necha marta qaytarilishi qayd etiladi, ya'ni ma'lum mazmun miqdor ko'rinishiga keltiriladi. Bu metodning asoschilari amerikalik sotsiologlar X. Lassuell va B. Berelsonlar bo'lib, ular bu usulni birinchi marta ikkinchi jahon urushi yillarida bir siyosiy gazetaning mazmuni, uning g'oyaviy yo'nalishini aniqlash maqsadida qo'llagan edilar. Ular «Haqiqiy amerikalik» nomli gazetaning kundalik chiqishlarini kontent-analiz qilib, ularni fashistik yo'nalishidagi gazeta ekanligini isbot qilishgan va uning chiqishini ta'qiqlashga erishgan edilar.

Kontent-analizni qo'llashda tadqiqotchi oldida turgan asosiy muammo bu tekshiruv birliklari — kategoriyalarni aniqlashdir. Chunki bunday birliklar tadqiqotning maqsadi va tadqiqotchining e'tiqodi va dunyoqarashiga ko'ra har xil bo'lishi mumkin. Masalan, kontent-analizning asoschilari Lassuell va Berelsonlar bunday birlik — ramziy birlik yoki simvollar bo'lishi mumkin, deb hisoblashgan bo'lsalar, boshqa amerikalik tadqiqotchi L. Lovental bunday birlik yaxlit mavzu bo'lishi kerak deb hisoblaydi. Aslida, bunday birliklar kontent-analizda ilmiy taxmin va tadqiqotchining metodologik asoslari bilan belgilanishi kerak. Shuning uchun ham ko'pgina tadqiqotchilarni umumlashtirib, analiz uchun birliklar quyidagilar bo'lishi mumkin deb hisoblaymiz:

a) alohida iboralar yoki so'zlarda bildirilgan tushunchalar (masalan, demokratiya, faollik tashabbus, hamkorlik va hokazo);

b) yaxlit abzaslar, matnlar, maqolalar va shunga o'xshashlarda ko'tarilgan mavzular (masalan, millatlararo munosabatlar mavzusi, insonlardagi milliy qadriyatlar mavzusi va hokazo);

v) tarixiy allomalar, siyosatshunoslar, taniqli shaxslarning nomlari;

g) ijtimoiy hodisa, rasmiy hujjat, biror aniq fakt, asar (masalan, oilaviy mojarolar, O'zbekiston Konstitutsiyasi muhokamasi, yangi yozilgan asarga o'quvchilarning munosabati va shunga o'xshash).

Yaxshi o'tkazilgan kontent-analiz aslida ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda juda katta ahamiyatga ega. Kontent-analiz tadqiqotchidan kattagina uquvni talab qiladi, chunki bir tomondan, u yoki bu matnni tushunish mahorati bo'lishi kerak, ikkinchi tomondan, tadqiqot so'ngida qo'lga kiritilgan miqdoriy birliklarni yana qayta sifat formasiga keltirish lozim, ya'ni tushuntirib berish kerak.

So'rov metodi

So'roq metodlari. So'roq metodlari ijtimoiy psixologik tadqiqotlarda keng qo'llaniladi, ayniqsa, anketa so'rovi va intervyu metodlari. **Yozma so'roq yoki anketaning** afzalligi shundaki, uning yordamida bir vaqtning o'zida ko'pgina odamlar fikrini o'rganish mumkin bo'ladi. Unga kiritilgan savollar, ulardan kutiladigan javoblar (yopiq anketa), yoki erkin o'z fikrini bayon etish imkoniyatini beruvchi (ochiq anketa) so'rovnomalar aniq va ravon tilda javob beruvchilar tushunish darajasiga monand tuzilgan bo'lsa, shubhasiz, qimmatli birlamchi materiallar to'planadi.

So'roqning ham erkin va standartlashtirilgan shakllari mavjud bo'lib, birinchisida oldindan nimalar so'ralishi qat'iy belgilab olinmaydi, ikkinchi shaklida esa, xattoki, komp'yuterda dasturi ishlab chiqilib, minglab odamlarda bir xil talablar doirasida so'roq o'tkazilishi nazarda tutiladi.

Bu metodlarni qo'llashni qator metodologik qiyinchiliklari mavjud, chunki, bu yerda doim shaxslararo o'zaro munosabatlar, o'zaro ta'sir shakllari mavjud bo'lib,

tadqiqotchining sub'ektiv munosabatlarini ham inkor qilib bo'lmaydi. Tadqiqot mobaynida shaxslararo idrok va sub'ektiv bir-birini tushunishga qaratilgan barcha qonuniyatlar ishlaydi. Shunga qaramay, juda ko'p ijtimoiy psixologik ma'lumotlarni to'plashda so'roq metodlari eng qulay usullar sifatida ishlatib kelinmokda.

Shunday qilib, so'roq metodlari tadqiqotchi bilan tekshiriluvchining bevosita (suhbat, intervyu) yoki bilvosita (anketa) muloqoti tufayli birlamchi ma'lumotlar to'plash usulidir. Odamlar tilidan yozma yoki og'zaki tarzda olingan fikrlar ma'lumotlarning manbai bo'lib xizmat qiladi. Eng yaxshi suhbat yoki intervyu bu bevosita, erkin fikr almashinuvi sharoitida o'zaro fikr almashinuviga qaratilgan muloqotdir. Chunki suhbatdan farqli, intervyu aniq muammo doirasida, qat'iy bir yo'nalishda olib boriladi. Intervyu oluvchi suhbatdoshga nisbatan neytral mavqeda bo'lib, uning fikrlashiga xalaqit bermasligi, ayniqsa, unga taz'iy o'tkazmasligi lozim. Intervyu jarayonining samarali kechishi uchun suhbatdoshda o'ziga nisbatan ijobiy munosabat shakllantirib, birinchi so'zlarni aniq, ravon, ifodali bayon qilish muhimdir.

Intervyu o'tkazishga odam maxsus ravishda tayyorgarlik ko'rishi kerak, chunki u odamdan qator muhim sifatlarining bo'lishini talab qiladi. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiyada "rolli o'yinlar" metodi yordamida psixolog yoki sotsiologlar maxsus tayyorgarlik kursidan o'tadilar.

Anketa usuli

Anketa metodi hammaga tanish bo'lgan usullardan biri. Lekin ko'pincha anketani o'tkazgan odam uning tuzilishi qanchalik qiyinligini yoki olingan ma'lumotlarni qayta ishlab, sharxlash qiyinligini tasavvur qilmaydi. Yuqorida qayd etilganidek, anketaga kiritilgan savollarga ko'ra anketa **ochiq va yopiq** turlarga bo'linadi. **Ochiq** anketa respondentdan o'z fikrini bilganicha bayon etishni talab qiladi, **yopiq** shakldagi anketa savollarining esa javoblari berilgan bo'lib, tekshiriluvchi o'ziga ma'qul bo'lgan, qarashlari, fikrlari bilan mos bo'lgan javobni beradi. Ochiq savollarning kamchiligi respondentlarning har doim ham qo'yilgan vazifaga yetarli darajada mas'uliyat bilan qaramaganligi hamda yozilgan javoblarni statistik ishlov berishdagi qiyinchiliklar bo'lsa, yopiq anketada respondentga tekshiriluvchi tomonidan o'z fikriga ergashtirishga o'xshash holat yoki har doim ham hamma savolning barcha javob variantlarini topib bo'lmaslikdir. Shunday holatlarda respondent yo umuman javob bermasligi yoki tavakkal bir variantni belgilab berishi mumkin.

Shuning uchun ham oxirgi paytda yarim yopiq savollardan iborat anketalar tuzilmoqdaki, ularda javob variantlaridan tashqari, yana qo'shimcha fikr bildirish uchun qo'shimcha qatorlar qoldiriladi.

Odatdagi anketa tuzilishi jihatdan uch qismga bo'linadi:

1. **Kirish qismi yoki "respondenga murojaat"** deb ataladi. Bu qismda odatda tadqiqot o'tkazayotgan tashkilot nomi, oddiy tilda tadqiqot maqsadlari va ularning qanday foydasi borligi, tekshiriluvchining shaxsiy ishtiroki nima berishi, olingan ma'lumotlarning umumlashtirilgan holda ishlatilishi (anonimlilik), anketani to'ldirish yo'llari va boshqalar yoziladi. Yo'riqnoma — murojaatning qanchalik yaxshi yozilganligi bevosita tekshiriluvchining ishga bo'lgan munosabatiga bog'liqdir.

2. **Asosiy qism.** Bunga savollar kiritiladi, lekin savollar tartibiga ham e'tibor berish kerak, chunki boshidan boshlab qiyin savollar berilsa, bu narsa respondentni cho'chitib qo'yishi, hattoki, to'ldirmasdan, anketani qaytarib berishiga majbur qilishi ham mumkin. Shuning uchun boshida yengil, xolis savollar berib, tekshiriluvchini

qiziqtirib olib, keyin qiyinroq, psixologik savollarga o'tish, oxirida yana "neytralroq" savollar berish maqsadga muvofiq.

3. **Yakuniy qism yoki "passportichka"** respondentning shaxsiy sifatidagi ob'ektiv ma'lumotlarni olishga qaratilgan bo'lib, unda shaxsning jinsi, yoshi, oilaviy ahvoli, kasbi va boshqalar so'raladi.

Anketalar tarqatilish uslubiga ko'ra, qo'l bilan tarqatiladigan, pochta orqali yuboriladigan, gazeta yoki jurnallar orqali to'ldiriladigan formalarga bo'linadi.

To'plangan ma'lumotlarga, odatda, statistik qayta ishlov beriladi yoki ular kompyuterlar yordamida analiz qilinadi.

Ijtimoiy-psixologik testlar

Testlar psixologiyadan kirib kelgan usuldir, bu qisqa sinov usuli bo'lib, ular yordamida u yoki bu ijtimoiy psixologik hodisa qisqa muddat ichida bir texnik usul — testda tekshiriladi. Testlarni qo'llashning qulaylik tomoni— bir test yordamida bir ob'ektning u yoki bu xususiyatini bir necha marta, takror-takror sinab ko'rish mumkin. Lekin ularni universal deb bo'lmaydi, chunki u yoki bu testni faqat qanday turdagi ob'ektda sinalgan bo'lsa, shunga o'xshash ob'ektlardagina qo'llash mumkin, qolaversa, bunda olingan ma'lumotlar nisbiy xarakterga ega bo'ladi. Lekin shunday bo'lishiga qaramay, testlar, ayniqsa hozirgi kunlarda hayotimizga keng kirib keldi. Shaxs xususiyatlarini tekshiruvchi testlardan tashqari, shaxsning muloqot sistemasidagi o'rnini, undagi muloqot malakalarining bor-yo'qligini sinovchi, shaxs aqliy sifatlarini tekshiruvchi testlar keng qo'llanilmoqda. Lekin shuni esdan chiqarmaslik kerakki, testni tuzish, uni ob'ektlarda sinovdan o'tkazish, xattoki, tayyor testni moslashtirish yuksak bilimlarni, malakani, olimlik odobini talab qiladigan ishdir.

Testlar xususida yana shuni aytish mumkinki, har bir testning o'z "kaliti" bo'ladi va bu kalitning egasida maxsus lisenziyalar, ya'ni kelishuvga ko'ra ishonchli shaxslargagina sotish, berish huquqi bo'ladi. "Kalitsiz" esa maxsus testlarni hech kim ishlata olmaydi.

Test - so'rov oldindan qat'iy tarzda qabul qilingan savollarga beriladigan javoblarni taqozo etadi. Masalan, Ayzenkning 57 ta savoldan iborat testi shaxsdagi introversiya - ekstroversiyani o'lchaydi, savollarga «ha» yoki «yo'q» tarzida javob berish so'raladi.

Test - topshiriq odam xulqi va holatini amalga oshirgan ishlari asosida baholashni nazarda tutadi. Masalan, shaxs tafakkuridagi ijodiylikni aniqlash uchun ko'pincha bir qarashda oddiygina topshiriq beriladi: berilgan 20 ta doira shaklidagi shakllardan o'zi xoxlaganча rasmlar chizish imkoniyati beriladi. Ma'lum vaqt va tezlikda bajarilish sur'ati, rasmlarning o'ziga xos va betakrorligiga qarab shaxs fikrlashi jarayonining naqadar nostandart, ijodiy va kreativligiga baho berilib, miqdoriy ko'rsatgich aniqlanadi. Bu metodlarning umumiy afzalligi ularni turli yosh, jins va kasb egalariga nisbatan qo'llashning qulayligi, bir guruhda natija bermasa, boshqa guruhda yana qayta tekshiruv o'tkazish imkoniyatining borligi bo'lsa, kamchiligi - ba'zan tekshiriluvchi agar testning mohiyatini yoki kalitini bilib qolsa, sun'iy tarzda uning kechishiga ta'sir ko'rsatishi, faktlarni soxtalashtirishi mumkinligidir.

Proektiv testlar. Bu usullar test usullarining bir ko'rinishi bo'lib, unda tekshiriluvchiga aniq tizim yoki ko'rinishga ega bo'lmagan, noaniq narsalar tavsiya etiladi va ularni sharxlash topshirig'i beriladi. Ya'ni, tekshiriluvchiga turlicha talqin qilish mumkin bo'lgan rasmlar, tugatilmagan hikoyalar, biror aniq ko'rinishga ega

bo'lmagan buyumlar, yog'ochlar berilishi mumkin, ularga qarab tekshiriluvchi o'zining hissiy dunyosi, qiziqishlari, dunyoqarashi nuqtai nazaridan baho berishi mumkin.

Proektiv usullarga mashhur "Rorshaxning siyoh dog'lari" testini kiritish mumkin (1921 y.). Bu dog'lar ikki tomonlama simmetrik shaklda berilgan 10 xil dog'lardan iborat bo'lib, har bir dog' har xil buyoqli fonda ko'rsatiladi. Tekshiriluvchidan har bir "dog" ning nimani eslatayotganligini aytish so'raladi. Uning fikridan va so'zlaridan, assotsiatsiyalarga qarab (ularni kontent-analiz qilib) shaxs xususiyatlari haqida xulosa qilinadi.

Yana bir proektiv usul—bu S. Rozensveygning rasmiy assotsiatsiyalar usulidir. Bunda hayotda tez-tez uchraydigan ziddiyatli vaziyatlarni aks ettirgan rasmlar tekshiriluvchiga tavsiya qilinadi. Bu rasmlarda bir tomonda turgan personajlar nimalarnidir gapirayotgan holda gavlantiriladi, unga qarshi tomondagi shaxs esa hali javob qaytarib ulgurmagan, tekshiruvchi tekshiriluvchidan tez, qisqa muddat ichida bo'sh kataklarga berilishi mumkin bo'lgan javobni yozishni so'raydi. Berilgan javoblarga qarab shaxsning yo'nalishini, uning ziddiyatlarga munosabati, agressiya-jaholat hissining xususiyatlari, bu hisning kimlarga qaratilganligi va shunga o'xshash muhim faktlar to'planadi.

Ijtimoiy-psixologik eksperiment

Ijtimoiy psixologik eksperiment—bu ijtimoiy hodisalarni o'rganish maqsadida tekshiruvchi bilan tekshiriluvchi o'rtasidagi maqsadga qaratilgan muloqotdir. Bunday muloqotning bo'lishi uchun eksperimentator, ya'ni tekshiruvchi maxsus sharoit yaratadi va ana shu sharoitda aniq reja asosida faktlar to'playdi. Umumiy psixologiyada bo'lgani kabi, ijtimoiy psixologiyada ham tabiiy va laboratoriya eksperimenti turlari farqlanadi. Tabiiy eksperimentga misol qilib, rus pedagogi A. Makarenkoning jamoaning shakllanishi va uni uyushtirish borasida olib borgan tadqiqotlarini olish mumkin. Amerikalik psixolog M. Sherif esa guruhlararo munosabatlarga taalluqli fenomenlarni tabiiy sharoitlarda maxsus reja asosida tekshirib o'rgangan. Uning asosiy maqsadi vaqtinchalik tuzilgan jamoa — yozgi ta'til lagerlarida kooperatsiya hamda turli ziddiyatlarning paydo bo'lishidagi psixologik sabablarni o'rganishdan iborat edi.

Laboratoriya eksperimenti odatda maxsus sharoitlarda, maxsus xonalarda, kerakli asbob-uskunalar yordamida o'tkaziladi. Birinchi marta laboratoriya sharoitida ijtimoiy psixologik tadqiqotni rus olimi Bexterev o'tkazgan edi. U maxsus asboblarni yordamida idrokning aniqligini, xotiraning sifatini, kuzatuvchanlik xususiyatlarini yakka holda va guruh sharoitida solishtirib o'rgandi va guruhning borligi har bir guruh a'zosi psixik jarayonlariga bevosita ta'sir etishini isbot qildi.

Bundan tashqari, maxsus asbob-uskunalar yordamida guruh a'zolaridagi ishonuvchanlik—konformizm hodisalarini ham eksperimental tarzda o'rganish mumkin. Guruhdagi bunday hodisalarni o'rganish uchun maxsus moslamalardan foydalaniladi.

Modellashtirish metodi kuzatish, so'roq, eksperiment yoki boshqa usullar yordamida o'rganilayotgan hodisaning tub mohiyati ochilmagan sharoitlarda qo'llaniladi. Bunda o'sha hodisaning umumiy xossasi yoki asosiy parametrlari modellashtirilib, o'sha model asosida tadqiqotchini qiziqtirgan jihat o'rganiladi va xulosalar chiqariladi.

Shunday qilib, ijtimoiy psixologiya hozirgi kunda juda ko'p metodlarga ega, biz tanishib chiqqan metodlar ularning asosiylari, bir qismi, xolos. Har bir xolatda o'z tadqiqot ob'ekting xususiyatlari, tadqiqot maqsadi va mavzuiga qarab kerakli uslubni tanlash mumkin. Shuning uchun ham metodlar to'plami bilan to'lig'icha tanishish uchun maxsus adabiyotlarni ko'rib chiqish kerak bo'ladi.

Takrorlash uchun savollar.

1. Ijtimoiy psixologiyadagi asosiy metodlar va ularning qo'llanish shartlari haqida.
2. Ijtimoiy psixologiya uchun xujjatlarni o'rganish metodining mohiyati.
3. Ijtimoiy hodisalarni kontent-analiz usuli orqali tekshirish.
4. So'rov, anketa va testlar usullari.

Mustaqil ish va referat uchun mavzular.

1. Ijtimoiy psixologiyadagi kuzatish metodi va uning turlari haqida.
2. Ijtimoiy psixologiya uchun xujjatlarni o'rganish metodining mohiyati.
3. Ijtimoiy hodisalarni kontent-analiz usuli orqali tekshirish.
4. So'rov, anketa va testlar usullari.
5. Ijtimoiy psixologiya fanidagi asosiy metodlar, ularni qo'llash shart-sharoitlari.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yxati.

1. Petrovskiy A.V. «Sotsialnaya psixologiya».
2. Andreyeva. «Sotsialnaya psixologiya».
3. Bueyev L.P. «Sotsialnaya sreda i soznanie». Ya-i, M-67.46-55 b.
4. Karimov V. «Ijtimoiy psixologiya asoslari». T., 1994 «Ukituvchi».
5. Karimova V. «Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot».
6. Andreyeva G.M. «Aktualnie problemi sotsialnoy psixologii». M., MGU, 1988. 432 b.
7. Asmolov A.G. «Lichnost kak predmet psixologicheskogo issledovaniya». M., Pedagogika, 1984.

Mavzu yuzasidan internet tarmog'i bo'yicha veb-saytlar ro'yhati:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

3 - ma'ruza. SOTSIALIZATSIYA. IJTIMOIIY PSIXOLOGIYADA SHAXS VA FAOLIYAT.

REJA:

1. Shaxsni o'rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o'ziga xosligi.
2. Shaxsning ijtimoiy ustanovkalari.
3. Shaxsga qo'yiladigan ijtimoiy talablar. Ijtimoiy norma. Ijtimoiy sanksiya. Ijtimoiy rol.
4. Shaxs ijtimoiylashuvi.
5. Shaxs toifalari va ularning ijtimoiy psixologik xarakteristikasi.
 - 5.1. Ekstrovert va introvert toifali shaxslar.
 - 5.2. Mobil va rigid toifali shaxslar.
 - 5.3. Dominant va tobe toifali shaxslar.

MAVZU YUZASIDAN TANYACH SO'ZLAR:

Ijtimoiy ustanovka, mobil, rigid, introvert, ekstrovert, dominant, tobe, ijtimoiylashuv.

GLOSSARIY:

Ijtimoiy ustanovka - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarini ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki hozirligi.

Mobil - shaxsning bir faoliyat turidan boshqasiga o'tish va moslashish imkoniyatining yuqori darajada kuzatilishi.

Rigid – shaxsning bir faoliyat turidan boshqasiga o'tish va moslashish imkoniyatining past darajada kuzatilishi.

Introvert - shaxsning xar qanday sharoit va xolatlarida o'z ichida kechayotgan fikrlarini bayon etish ehtiyojining nihoyatda pastligi.

Ekstrovert – shaxsning xar qanday sharoit va xolatlarida o'z ichida kechayotgan fikrlarini bayon etish ehtiyojining yuqoriligi.

Dominant – boshqalar bilan muomala va munosabat o'rnatishda o'z fikrini o'tkazish xislatining yorqin namoyon bo'lishi.

Tobe – muloqot va boshqa jarayonlarda shaxsda ko'nikuvchanlik, boshqa kishilarga bog'liqlik, fikriga bo'ysunish xususiyatlarining tarkib topishi.

Ijtimoiylashuv - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayoni.

MASHG'ULOTNING MAQSADI: Ijtimoiy psixologiyada shaxsni shakllanishi va rivojlanishi muammolarini nazariy urganish.

KIRISH:

Muloqot jarayonining ham, guruhij jarayonlarning hamda egasi—sub'ekti hamda ob'ekti aslida alohida shaxs, konkret odamdir. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiya alohida shaxs muammosini ham o'rganadiki, uni o'sha turli ijtimoiy jarayonlarning ishtirokchisi va faol amalga oshiruvchisi degan nuqtai nazardan tekshiradi. Ma'lumki, shaxs muammosi umumiy psixologiyada ham, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiyada ham, differensial, huquqiy psixologiya va psixologiyaning qator maxsus bo'limlarida ham o'rganiladi. Har bir bo'lim yoki tarmoq uni o'z mavzui va vazifalari nuqtai nazaridan shaxsga taalluqli bo'lgan muammolarni yoritadi. Masalan, umumiy psixologiya shaxsni psixologik faoliyatning mahsuli, alohida psixik jarayonlarning egasi deb hisoblasa, sotsiologiya uni ijtimoiy munosabatlarning ob'ekti deb qaraydi.

ASOSIY QISM:

Shaxsni o'rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o'ziga xosligi

Shaxs muammosiga ijtimoiy-psixologik yondashishning o'ziga xosligi shundaki, u turli guruhlar bilan bo'ladigan turli shakldagi o'zaro munosabatlarning oqibati sifatida qaraladi. Ya'ni, ijtimoiy psixologiya avvalo biror guruhning a'zosi hisoblangan shaxs xulq-atvori qanday qonuniyatlarga bo'ysunishini, shaxsning muloqotlar sistemasida olgan ta'sirlari uning ongida qanday aks topishini o'rganadi. Guruhning shaxs psixologiyasiga ta'siri qay yo'sinda sodir bo'lishi ijtimoiy psixologiyada sotsializatsiya, ya'ni ijtimoiylashuv muammosi bilan uzviy bog'liq bo'lsa, bu ta'sirlarning shaxs hatti-harakatlari, xulqida bevosita qanday namoyon bo'lishi ijtimoiy yo'l-yo'riqlar muammosi bilan bog'liqdir. Ana shular asosida shaxsda shakllanadigan fazilatlar va ularning turli tipdagi shaxslarda namoyon bo'lishini aniqlagan holda, shaxs xulq-atvorini boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish ijtimoiy psixologiyaning asosiy vazifalaridan biridir.

Shaxsning ijtimoiy ustanovkalari

Sof psixologik ma'noda yangicha tafakkur va dunyoqarashni shakllantiruvchi va o'zgartiruvchi ijtimoiy psixologik mexanizm - bu ijtimoiy ustanovkalardir. Bu - shaxsning atrof muhitida sodir bo'layotgan ijtimoiy hodisalarni, ob'ektlarni, ijtimoiy guruhlarni ma'lum tarzda idrok etish, qabul qilish va ular bilan munosabatlar o'rnatishga ruhiy ichki hozirlik sifatida odamdagi dunyoqarashni ham o'zgartirishga aloqador kategoriyadir.

Ijtimoiy muhitning ta'siri xulq-atvorda bevosita namoyon bo'ladi. U yoki bu xulq-atvorning sababi uning motividir. Ijtimoiy psixologiya shaxs xulq-atvorining motivlari sifatida ijtimoiy ustanovkalarni o'rganadi.

Rus olimi V.A. Yadov o'zining dispozision konsepsiyasini yaratib, unda ustanovkalarni to'rt bosqich va to'rt tizimli sifatida tasavvur qilgan.

A) elementar ustanovkalar (set) - oddiy, elementar ehtiyojlar asosida ko'p incha ongsiz tarzda hosil bo'ladigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun moddiy shart - sharoitlarni va odamdagi ehtiyojlar tizimini o'zgartirish kifoya.

B) ijtimoiy ustanovkalar (attitud) - ijtimoiy vaziyatlar ta'sirida ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan shakllanadigan ustanovkalar. Ularni o'zgartirish uchun ijtimoiy shart - sharoitlar va shaxsning ularga nisbatan baho va munosabatlari tizimini o'zgartirish kerak.

V) bazaviy ijtimoiy ustanovkalar - ular shaxsning umumiy yo'nalishini belgilaydi va ularni o'zgartirish e'tiqodlar va dunyoqarashlarni o'zgartirish demakdir.

G) qadriyatlar tizimi - ular avlodlararo muloqot jarayonining mahsuli sifatida jamiyatda qadr - qimmat topgan narsalarga nisbatan ustanovka. Masalan, sahih hadislar shunday qadriyatlardir, biz ularni tanqidsiz, muhokamalarsiz qabul qilamiz, chunki ular ham ilohiy, ham eng buyuk insonlar tomondan yaratilgan va avloddan avlodga o'z qadrini yo'qotmay kelayotgan qadriyatlardir.

Ijtimoiy ustanovka shaxs xulq-atvorining ichki, anglanmagan yoki qisman anglangan motivlariga kiradi. Masalan, bir kishiga badiiy adabiyotdan aynan bir guruh asarlar yoqadi. Lekin nima uchun xuddi shu asarlar guruhi yoki shu adib yoqishini tushunmaydi. O'sha guruhdan yangi bir kitob qo'lga kirganda u albatta yoqishi kerak degan tasavvurda bo'ladi. Shu ma'noda olib qaralganda, ijtimoiy ustanovka shaxsdagi anglanmagan munosabatlarga o'xshaydi. Lekin aslida uning tabiati juda murakkabdir. Chunki ijtimoiy ustanovka tushunchasida munosabatlar ham, shaxsiy ma'no ham, baholar sistemasi ham, bilimlar ham o'z ifodasini topadi. Ya'ni, ijtimoiy ustanovka shaxsning turli ijtimoiy ob'ektlarga nisbatan munosabat bildirishining ichki mexanizmidir, shu ob'ektlar bilan ishlashga, ularni baholashga hamda ma'lum tarzda idrok qilishga tayyorgarlik holatidir.

Ijtimoiy ustanovka muammosi G'arbda, ayniqsa, Amerika Qo'shma Shtatlarida har taraflama chuqur o'rganilgan muammolardan hisoblanadi. Amerikalik olimlar uning shaxsning avvalgi xayotiy tajribasiga, undagi ijtimoiy tasavvurlarga bog'liqligini o'rganib, shaxs xulq-atvorini turli sharoitlarda boshqaruvchi mexanizm ekanligini isbot qildilar. Ular ijtimoiy ustanovkani bir so'z bilan — "attityud" so'zi bilan ifodalaydilar. 1942 yildayok M. Smit attityudning uch komponentli strukturasini ishlab chiqqan. Bunga ko'ra attityudda uch qism bo'lib, bular kognitiv qism, affektiv qism hamda konativ qismlaridir.

Kognitiv qism — bu shaxsdagi attityud ob'ektiga nisbatan bilimlar, uning odam tomonidan anglanishidir. Bunga shaxsdagi bilimlardan tashkari g'oyalar, tasavvurlar, prinsiplar va hokazolar kiradi.

Attityudning **affektiv qismi** — bu o'sha ob'ektni hissiy-emotsional baholash bo'lib, yoqtirish yoki yoqtirmaslik tarzidagi hissiyotlar kiradi. **Konativ qism** yoki xulq-

atvor bilan bog'liq qismga esa shu ob'ektga nisbatan amalga oshiriladigan hatti-harakatlar, aynan xulq-atvor kiradi.

Lekin ba'zi olimlarda ustanovkaning aynan ob'ektga yoki vaziyatga nisbatan bo'lishi mumkinligiga haqida ma'lumotlar ham bor edi. Xususan, Laperning 1934 yilda o'tkazgan mashhur eksperimenta bunga misol bo'lishi mumkin. Eksperimentning mazmuni kuyidagicha edi. Laper ikkita xitoylik talabalar bilan AQSh buylab sayohatga chiqadi. Ular hammasi bo'lib 252 ta mexmonxonada bo'lishib, ularning deyarli barchasida (bittasidan tashqari) iliq, samimiy munosabatnng guvohi bo'lishadi. Ma'lumki, o'sha paytlarda irqiy belgi bo'yicha odamlarga tanlab munosabatda bo'lishar, xitoyliklar ham sariq tanlilar sifatida kamsitilardi. Laper bilan hamroh bo'lgan talabalarga munosabat bilan olimga bo'lgan munosabat o'rtasida deyarli farq sezilmadi. Sayohat tugagach, Laper o'sha barcha mehmonxona egalariga minnatdorchilik xati yozib, yana o'sha talabalar bilan borsa, yana o'shanday iliq kutib olishlari mumkinligini so'radi. Javob faqat 128 ta mexmonxona egalaridan keldi, ularning ham bittasida ijobiy javob, 58 %da rad javobi, qolganlarida turlicha formalarda noaniq javoblar olindi. Bundan Laper shunday xulosaga keldi: demak xitoy millatiga mansub shaxslarga nisbatan ijtimoiy ustanovka bilan mehmonxona egalarining real xulq-atvorlari o'rtasida farq bo'lib, aslida ustanovka salbiy ekanligi, vaziyatga qarab esa, u boshqacha — ijobiy namoyon bo'lganligi aniqlandi.

Ijtimoiy ustanovkalarga xos bo'lgan umumiy qonuniyatlardan yana biri uning uzoq muddatli xotira bilan bog'liqligidir. Ayni vaziyatlarda shakllangan obrazlar uzoq muddatli xotirada saqlanib, u yoki bu vaziyatda aktuallashadi, ya'ni "jonlanadi". Masalan, ba'zi bir etnik stereotiplar ana shunday xotira obrazlaridandir. Demak, ijtimoiy ustanovka ob'ektga hamda konkret vaziyatga bog'liqdir.

Shakllangan ijtimoiy ustanovkaning hayot mobaynida o'zgarishi mumkinligi muhim ijtimoiy-psixologik ahamiyatga egadir. Amerikalik olim Xovland fikricha, ijtimoiy ustanovka o'rgatish yo'li bilan o'zgarishi mumkin. Ya'ni o'quvchilardagi turli ustanovkalarni o'zgartirish uchun rag'batlantirish yoki jazolash tizimini o'zgartirish lozimdir. Ikki shaxs yoki shaxs bilan guruhning ustanovkalari mos kelmay qolgan sharoitda esa tomonlardan biri ongli ravishda o'z ustanovkalarini o'zgartirishi shartdir. Aks holda nomutanosiblik prinsipiga ko'ra shaxslararo nizo yoki kelishmovchilik paydo bo'lishi muqarrardir.

Ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning eng sodda va qulay yo'li - bu ayni vaziyatlar va ulardagi ta'sirlarni **qaytarishdir**. Bu qaytarish qayd qilingan obraz sifatida inson ongida uzoq muddatli xotirada saqlanadi va vaziyat paydo bo'lganda, *ob'ektivlashadi*, ya'ni o'z kuchini va mavjudligini ko'rsatadi. Shuning uchun ham agar chet el tajribasiga murojaat qiladigan bo'lsak, u yerda biror g'oyani ongga singdirish uchun bir odam yoki biror guruh o'z siyosiy, mafkuraviy yoki boshqa qarashlarini bir xil so'zlar va iboralar, harakatlar bilan qaytaraveradi va shu yo'l bilan ko'p chilikning ma'qullashiga erishadi. Ayniqsa, saylov oldi tadbirlarida ana shu usul keng qo'llaniladi. Shulardan kelib chiqib, ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirishning usullari va psixologik vositalari orqali ham dunyoqarashni o'zgartirishga erishish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, shaxsga sotsial-psixologik yondatish uni ma'lum guruhlarining a'zosi, konkret sharoitda o'ziga o'xshash shaxslar bilan muloqotga kirishuvchi konkret odam deb tushunishdir.

Shaxsga qo'yiladigan ijtimoiy talablar

Ijtimoiy normalar, sanksiyalar, rollar ijtimoiy mexanizmlar sifatida shaxs xulq - atvorini ma'lum ma'noda boshqarib, muvofiqlashtirib turishga yordam beradi. Lekin insonning komilligi, uning ahloq - ijtimoiy normalar doirasidagi maqbul harakati uning o'ziga ham bog'liqdir. Odamning o'z - o'zini anglashi, bilishi va o'z ustida ishlashi avvalo uning diqqati, ongi bevosita o'ziga, o'z ichki imkoniyatlari, qobiliyatlari, hissiy kechinmalariga qaratilishini taqozo etadi. Ya'ni, ijtimoiy xulq - shaxs tomonidan uni o'rab turgan odamlar, ularning xulq - atvorlariga e'tibor berishdan tashqari, o'zining shaxsiy harakatlari va ularning oqibatlarini muntazam tarzda tahlil qilib borish orqali, rollarni muvofiqlashtirishni ham taqozo etadi.

Ijtimoiy normalar

Ijtimoiy norma - shaxs hayotida shunday kategoriyaki, u jamiyatning o'z a'zolari xulq - atvoriga nisbatan ishlab chiqqan va ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan harakatlar talablaridir. Masalan, o'zbeklar uchun biror xonaga kirib kelgan insonning kim bo'lishidan qat'iy nazar, «Assalomu alaykum» deb kelishi - norma; o'quvchining o'qituvchi bergan topshiriqlarni bajarishi lozimligi - norma; xotinning er hurmatini o'rniga qo'yishi, qaynonaga gap qaytarmaslik - norma; avtobusda yoki boshqa jamoat transportida kichikning kattalarga, nogironlarga o'rin bo'shatishi - norma va hakozi. Bu normalarni ayrim - alohida odam ishlab chiqmaydi, ular bir kun yoki bir vaziyatda ham ishlab chiqilmaydi. Ularning paydo bo'lishi ijtimoiy tajriba, hayotiy vaziyatlarda ko'pchilik tomonidan e'tirof etilganligi fakti bilan karakterlanadi, har bir jamiyat, davr, millat va ijtimoiy guruh psixologiyada muhrlanadi.

Ijtimoiy sanksiya

Ijtimoiy normalarning u yoki bu davrda, u yoki bu toifa vakili bo'lmish shaxs tomonidan qay darajada bajarilishi yoki unga amal qilinayotganligi ijtimoiy sanksiyalar orqali nazorat qilinadi.

Ijtimoiy sanksiyalar - normalarning shaxs xulqida namoyon bo'lishini nazorat qiluvchi jazo va raqobatlantirish mexanizmlari bo'lib, ularning borligi tufayli biz har bir alohida vaziyatlarda ijtimoiy xulq normalarini buzmaslikka, jamoatchilikning salbiy fikri ob'ektiga aylanib qolmaslikka harakat qilamiz. Masalan, yuqoridagi misolda, agar jamoat transportida katta muysafid kishiga o'rin bo'shatishni norma deb qabul qilmagan o'smirlar nisbatan ko'pchilikning ayblov ko'zi bilan qarashi, yoki og'zaki tanbeh berishi, juda kam hollarda o'zini bebosh tutayotgan o'smirlarning qo'lidan tutib, nima qilish kerakligini o'rgatib, «ko'zini moshday qilib ochib qo'yish» ijtimoiy sanksiyaning hayotdagi bir ko'rinishidir.

Ijtimoiy rol

Har bir alohida shaxs jamiyat tomonidan ishlab chiqilgan va qabul qilingan ijtimoiy normalar va sanksiyalarni u yoki bu ijtimoiy rollarni bajarishi mobaynida xulqida namoyon etadi.

Rol - shaxsga nisbatan shunday tushunchaki, uning konkret hayotiy vaziyatlardagi xuquq va burchlaridan iborat harakatlari majmuini bildiradi. Masalan, talaba rolini oladigan bo'lsak, uni bajarish - u yoki bu oliy o'quv yurtida taxsil olish, uning moddiy bazasidan foydalanish, kutubxonasiga a'zo bo'lish, stipendiya olib, ma'muriyatning ijtimoiy himoyasida bo'lish kabi qator huquqlar bilan birgalikda o'sha oliygoh ichki

tartib - intizomi normalariga soʻzsiz boʻysunish, darslarga oʻz vaqtida kelish, reyting baholov talablari doirasida kundalik oʻzlashtirish normalarini bajarish, amaliyotda boʻlish, dekanatning bergan jamoatchilik topshiriqlarini ham bajarish kabi qator burchlarni ham oʻz ichiga oladi. Bu rol uning uyga borgach bajaradigan «farzandlik» roli (ota va ona, yaqin qarindoshlar oldida) talab va imtiyozlaridan farq qiladi. Yaʼni, konkret shaxsning oʻziga xosligi va qaytarilmasligi u bajaradigan turli - tuman ijtimoiy rollarning harakteridan kelib chiqadi. Shunga koʻra, kimdir «tartibli, baʼmani, fozil, ahloqli va odobli» deyilsa, kimdir - beʼmani, bebosh, oʻzgaruvchan, ikkiyuzlamachi (yaʼni, bir sharoitda juda qobil, boshqa yerda - betartib) degan hayotiy mavqega ega boʻlib qoladi.

Hayotda shaxs bajaradigan ijtimoiy rollar koʻp ligi sababli ham, turli vaziyatlardagi uning mavqei - statusi ham turlicha boʻlib qoladi. Agar biror rol shaxs ijtimoiy tasavvurlari tizimida uning oʻzi uchun oʻta ahamiyatli boʻlsa (masalan, talaba roli), u boshqa rollarni unchalik qadrlamasligi va oqibatda, oʻsha vaziyatda boshqacharoq, noqulay va noboproq mavqeni egallab qolishi mumkin. qolaversa, rollarning koʻpligi baʼzan rollar ziddiyatini ham keltirib chiqarishi mumkinki, oqibatda - shaxs ichki ruhiy qiyinchiliklarni ham boshdan kechirishi mumkin. Masalan, sirdan tahsil olayotgan talaba sessiya paytida ishlab turgan korxonasiga komissiya kelishi va uning faoliyatini tekshirayotganligini bilib, ruhiy azobga tushadi - bir tomondan, talabachilik va uning talablari, ikkinchi tomondan - kasbdoshlar oldida uyalib qolmaslik uchun har kuni ishxonaga ham borib kelish.

Shaxs ijtimoiylashuvi

Har birimizning jamiyatdagi oʻrnimiz, uning qachon va qanday sharoitlarda paydo boʻlgani, jamiyatga qoʻshilib yashashimizning psixologik mexanizmlari fanning muhim vazifalaridan biridir. Bu jarayon psixologiyada *ijtimoiylashuv yoki sotsializatsiya* deb yuritiladi.

Demak, sotsializaqiya yoki *ijtimoiylashuv* - inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallash va hayot - faoliyat jarayonida uni faol tarzda oʻzlashtirish jarayonidir. Sodda til bilan aytganda, ijtimoiylashuv - har bir shaxsning jamiyatga qoʻshilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va taʼsirini qabul qilgan holda, har bir harakati va muomalasida uni koʻrsatishi va kerak boʻlsa, shu ijtimoiy tajribasi bilan oʻz navbatida oʻzgalarga taʼsirini oʻtkaza olishi jarayonidir.

Ijtimoiylashuv eng avvalo odamlar oʻrtasidagi muloqot va hamkorlikda turli faoliyatni amalga oshirish jarayonini nazarda tutadi. Tashqaridan shaxsga koʻrsatilayotgan taʼsir oddiy, mexanik tarzda oʻzlashtirilmay, u har bir shaxsning ichki ruhiyati, dunyoni aks ettirish xususiyatlari nuqtai nazaridan turlicha subʼektiv tarzda idrok etiladi. Shuning uchun ham bir xil ijtimoiy muhit va bir xil taʼsirlar odamlar tomonidan turlicha harakatlarni keltirib chiqaradi. Masalan, 10 - 15 ta oʻquvchidan iborat akademik litsey oʻquvchilarini olaylik. Ularning bilimni, ilmni idrok qilishlari, ulardan ota - onalarining kutishlari, oʻqituvchilarning berayotgan darslari va unda yetkazilayotgan maʼlumotlar, manbalar va boshqa qator omillar bir xilday. Lekin baribir ana shu 15 oʻquvchining har biri shu taʼsirlarni oʻzicha, oʻziga xos tarzda qabul qiladi va bu ularning ishdagi yutuqlari, oʻquv koʻrsatgichlari va iqtidorida aks etadi. Bu oʻsha biz yuqorida taʼkidlagan ijtimoiylashuv va individualizatsiya jarayonlarining oʻzaro bogʻliq va oʻzaro qarama - qarshi jarayonlar ekanligidan darak beradi.

Ijtimoiylashuv jarayonlarining roʻy beradigan shart - sharoitlarini *ijtimoiy institutlar* deb ataymiz. Bunday institutlarga oiladan boshlab, mahalla, rasmiy davlat

muassasalari (boqcha, maktab, maxsus ta'lim o'choqlari, oliygohlar, mehnat jamoalari) hamda norasmiy uyushmalar, nodavlat tashkilotlari kiradi.

Bu institutlar orasida bizning sharoitimizda *oila va mahallaning* roli o'ziga xosdir. Insondagi dastlabki ijtimoiy tajriba va ijtimoiy xulq elementlari aynan oilada, *oilaviy munosabatlar* tizimida shakllanadi. Shuning uchun ham xalqimizda «qush uyasida ko'rganini qiladi» degan maqol bor. Ya'ni, shaxs sifatlarining dastlabki qoliplari oilada olinadi va bu qolip jamiyatdagi boshqa guruhlar ta'sirida sayqal topib, takomillashib boradi. Bizning o'zbekchilik sharoitimizda oila bilan bir qatorda *mahalla* ham muhim tarbiyalovchi - ijtimoiylashtiruvchi rol o'ynaydi. Shuning uchun bo'lsa kerak, ba'zan odamning qaysi mahalladan ekanligini surishtirib, keyin xulosa chiqarishadi, ya'ni mahalla bilan mahallaning ham farqi bo'lib, bu farq odamlar psixologiyasida o'z aksini topadi. Masalan, bitta mahalladan yaxshi kelin chiqsa, aynan shu mahalladan qiz qidirib qolishadi. Ya'ni, shu mahalladagi ijtimoiy muhit qizlarning iboli, aqlli, sarishtali bo'lib yetishishlariga ko'maklashgan. Masalan, ayrim mahallalarda sahar turib ko'cha - eshiklarni supurish odatga aylangan va barcha oilalar shu udumni buzmaydilar. Shunga o'xshash normalar tizimi har bir ko'cha-mahallaning bir-biridan farqi, afzallik va kamchilik tomonlarini belgilaydi, oxirgilar esa shu mahallaga katta bo'layotgan yoshlar ijtimoiylashuvida bevosita ta'sirini ko'rsatadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv o'choqlariga *maktab va boshqa ta'lim maskanlari* kiradi. Aynan shu yerda ijtimoiylashuv va tarbiya jarayonlari maxsus tarzda uyqunlashtiriladi. Bizning ijtimoiy tasavvurlarimiz shundayki, maktabni biz ta'lim oladigan, bola bilimlar tizimini o'zlashtiradigan maskan sifatida qabul qilamiz. Lekin aslida bu yer ijtimoiylashuv tarbiyaviy vositalarda yuz beradigan maskandir. Bu yerda biz ataylab tashkil etilgan, oxirgi yillarda joriy etilgan «Ma'naviyat darslari», «Etika va psixologiya» kabi tarbiyalovchi fanlarni nazarda tutmayapmiz. Gap har bir darsning, umuman maktabdagi shart-sharoitlar, umumiy muhitning tarbiyalovchi roli haqida. Masalan, dars paytida o'qituvchi butun diqqati bilan yangi darsni tushuntirish bilan ovora deylik. Uning nazarida faqat dars, mavzuning mazmuni va undan ko'zlangan maqsad asosiyday. Lekin aslida ana shu jarayondagi o'qituvchining o'zini qanday tutayotganligi, kiyim - boshi, mavzuga sub'ektiv munosabati va qolaversa, butun sinfdagi o'quvchilarga munosabati hamma narsani belgilovchi, ijtimoiy tajriba uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan omildir. Shu nuqtai nazardan o'quvchilar didi, kutishlari va talablariga javob bergan o'qituvchi bolalar tomonidan tan olinadi, aks holda esa o'qituvchining ta'siri faqat salbiy rezonans beradi. Xuddi shunday har bir sinfdagi shakllangan muhit ham katta rol o'ynaydi. Ba'zi sinflarda o'zaro hamkorlik, o'rtoqchilik munosabatlari yaxshi yo'lga qo'yilgan, guruhda ijodiy munozaralar va bahslar uchun qulay sharoit bor. Bu muhit tabiiy o'z a'zolari ijtimoiy xulqini faqat ijobiy tomonga yo'naltirib turadi.

Yana bir muhim ijtimoiylashuv muhiti - bu *mehnat jamoalaridir*. Bu muhitning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu yerga shaxs odatda ancha aqli pishib qolgan, ma'lum tajribaga ega bo'lgan, hayot haqidagi tasavvurlari shakllangan paytda keladi. qolaversa, egallangan mutaxassislik, orttirilgan mehnat malakalari va bilimlar ham juda muhim bo'lib, shu muhitdagi ijtimoiy normalar harakteriga ta'sir qiladi. Lekin baribir shaxsning kimlar bilan, qanday o'zaro munosabatlar muhiti ta'sirida ekanligi uning yetuklik davridagi ijtimoiylashuvining muhim mezonlaridandir. Shuning uchun ishga kirishdagi asosiy motivlardan biri - o'sha jamoaning qanday ekanligi, bu yerdagi o'zaro munosabatlar, rahbarning kimligi va uning jamoaga munosabati bo'lib, ko'p incha oylik - maosh masalasi ana shulardan keyin o'rganiladi. Shuning uchun mehnat jamoalarida

yaxshi, soqlom ma'naviy muhit, adolat va samimiyatga asoslangan munosabatlar har bir inson taqdirida katta rol o'ynaydi.

Shaxs sotsializatsiyasi to'g'risida gap ketarkan, aytish kerakki, sotsializatsiya sof ijtimoiy-psixologik tushuncha bo'lib, u — individning ijtimoiy muhitga qo'shilishi, ijtimoiy ta'sirlarni o'ziga singdirishi va aktiv ravishda muloqot sistemasiga kirib borishi jarayonidir. Bu jarayon ikki tomonlama bo'lib, bir tomondan, shaxs aktiv ravishda ijtimoiy ta'sirlarni qabul qiladi, ikkinchi tomondan esa, ularni hayotda o'z xulq-atvorlari, munosabatlarida namoyon etadi. Bu jarayon normal individda tabiiy tarzda ro'y beradi, chunki individda shaxs bo'lishga ehtiyoj hamda shaxs bo'lishga imkoniyat va zaruriyat bordir. Shuning uchun ham bola tug'ilib, ijtimoiy muhitga qo'shilgan ondan boshlab, undagi shaxs bo'lishga intilishni, undagi shakllanish jarayonini kuzatish mumkin (masalan, chaqaloqlardagi bevosita emotsional muloqotga ehtiyojning borligi).

Shaxs sotsializatsiyasi yoki shakllanishining o'z sohasi, bosqichlari va muassasalari mavjud.

Shaxsning shakllanishi asosan uch sohada amalga oshiriladi:

1) *faoliyat sohasi*, ya'ni umri mobaynida shaxs turli faoliyatlarga bevosita yoki bilvosita jalb etilgan bo'lib, bu jarayonda faoliyatlar jabxasi, soxasi kengayib, boyib boraveradi. Har bir faoliyat turi individidan maxsus fazilatlarni, malaka va ko'nikmalarni, bilimlarni talab etadiki, ularni qoniqtirish yo'lidagi aktivligi unda o'ziga xos ijtimoi-psixologik xususiyatlar kompleksini shakllantiradi;

2) *muloqot sohasi*, ayniqsa maktabgacha yosh davrdagi va o'smirlik davrlaridagi muloqot sistemalari bolada bir qancha ijtimoiy-psixologik xislatlarni paydo qiladiki, buning natijasida u faol hayotiy mavqega ega bo'ladi, jamiyatda o'z o'rnini tasavvur qilishga erishadi.

3) *o'z-o'zini anglash sohasi*, ya'ni "Men" obrazining yil sayin o'zgarib borishi jarayoni bo'lib, avval o'zini boshqalardan farqliligini, o'zicha mustaqil harakat qilish, mustaqil fikr yurita olish qobiliyatini anglash, so'ngra esa o'z-o'zini baholash, anglash, nazorat qilish- xususiyatlari rivojlanadiki, ular ham faol shaxs psixologiyasining tarkibiy qismidir.

Shaxs ijtimoiylashuvining ushbu bosqichlari mavjud. Masalan, birinchi bosqich— mehnat faoliyatigacha bo'lgan bosqich bo'lib, unga bolaning maktabgacha yosh davri hamda o'qish yillari kiradi. Bu davrdagi ijtimoiylashuvning ahamiyati va o'ziga xosligi shundaki, bu davrda asosan tashqi ijtimoiy muhit, ijtimoiy ta'sirlar faol ravishda ongga singdiriladi, mustaqil hayotga tayyorgarlik borasida muhim bosqich o'tiladi. Ikkinchi bosqich — mehnat faoliyati davri — bu davr odamning yetuklik yillari bilan bog'liq bo'lib, avvalgi davrlarda singdirgan ijtimoiy ta'sirlarni bevosita faol faoliyatda, shaxslararo munosabatlar sistemasida namoyon etadi. Kasbga ega bo'lib, aniq hayot yo'lini tanlagan, turmush qurib, kelgusi avlodni tarbiyalayotgan shaxsda namoyon bo'ladigan barcha ijtimoiy fazilatlar shu davrning mahsulidir. Nihoyat, uchinchi bosqich — mehnat faoliyatidan keyingi davr bo'lib, bunga asosan aktiv mehnat faoliyatidan so'ng qarilik gashtini surayotganlar kiradi. Bu davrda ham shaxs ijtimoiylashuvi davom etaveradi, chunki endi ilgarigi davrlarda orttirilgan tajriba boshqalarga uzatiladi, shunga ko'ra shaxs strukturasida ham xususiy o'zgarishlar ro'y beradi.

Bu jarayon ro'y beradigan sharoitlar — muassasalar xususida gapiriladigan bo'lsa, turli davrlarda oila, bolalar muassasalari, maktab, boshqa dargohlari, mehnat jamoalarining roli nazarda tutiladi.

Shaxs toifalari va ularning ijtimoiy psixologik xarakteristikasi

Psixologlarning fikricha, (G. Asmolov, P. Shixerev, V.A.Yadov, P. Nadirashvili va boshqalar) ijtimoiy ustanovkalarni o'zgartirish uchun shu ustanovkaning sababi bo'lgan vaziyat yoki faoliyatning maqsadi va motivini o'zgartirish shartdir. Shu narsa shaxsning aktiv ongli faoliyatida sodir bo'ladi.

Shunday qilib, shaxs sotsializatsiya jarayonida turli ustanovkalarini ro'yobga chiqarish sharoitida faollik ko'rsatadi. Shunday faollikning natijalarini biz uning ijtimoiy-psixologik sifatlarida ko'ramiz. Ya'ni, aktiv birgalikdagi faoliyat, o'zaro muloqot jarayonida shaxsning ijtimoiy-psixologik fazilatlari shakllanadi. Shuning uchun ham barcha sifatlar faoliyatda namoyon bo'ladigan hamda muloqotda ko'rinadigan sifatlar guruhiga bo'linadi. Masalan, tashqi muhit bilan faol munosabat persektiv himoya sifatleri, ya'ni o'ziga xavf soluvchi yoki solishi mumkin bo'lgan ijtimoiy ta'sirlardan himoya qiluvchi xususiyatlar shakllanadi. Bu sifatleri ba'zi mualliflar persektiv qobiliyatlar (V.A. Labunskaya) deb atasalar, boshqalari "ijtimoiy ta'sirlarga hissiy javob berish qobiliyati" (A. Bodalev), "kuzatuvchanlik", "ziyaklik" (Yu. Jukov) va hokazo deb atashgan. Boshqa sifatlar "muloqotda namoyon bo'luvchi sifatlar"dir. Ular turli ijtimoiy kutishlar sistemasi bilan bog'liq bo'lib, shaxsning turli sharoitlarda to'g'ri muloqotga kirishish imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, har bir shaxsda o'ziga xos tarzda dunyoni, odamlarni idrok qilish va tushunish qobiliyati borki, ular muloqot jarayonida kamrok xatolarga yo'l qo'yishini ta'minlaydi. Masalan, bosiqlik, mulohazalilik o'zgalarning ichki dunyosini gapleri, hatti-harakatlariga qarab bilish qobiliyati va boshqalar shular jumlasidandir. Shu fazilatlarni qanchalik namoyon eta olishiga qarab shaxs tiplari farqlanadi.

Ekstrovert va introvert toifali shaxslar

Bu tiplar muloqotga kirisha olish qobiliyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan, ekstrovert — o'ta muloqotga kirishuvchan, o'zini odamlar guruhisiz tasavvur qila olmaydigan shaxsdir. Uning uchun muloqot haqiqiy ehtiyojdir, boshqalarning uni tushunish-tushunmasliklaridan qati nazar, u doimo o'z fikr-istaklarini o'rtoqlashgisi keladi. Ekstrovert uchun konkret kim bilandir muloqotda bo'lish emas, umuman kim bilan bo'lsa ham muloqotda bo'lish xohishi muhim. Shuning uchun ham u umuman begona odam bilan gaplashib, kirishib keta oladi. Gaplashgisi kelmagan begonaning psixologiyasini tushunishi qiyin ("Qanday qilib gaplashishni xohlamaslik mumkin?", — deb uylaydi u). Ekstrovertning qiziqishlari ham tez-tez o'zgarib turadi, do'stlari, o'rtoqlarini ham almashtirib turishga intiladi. Bundan tashqari, u o'ta kirishuvchan bo'lganligi uchun ham har qanday sharoitda vaziyatdan chiqish usullari to'g'risida tez xulosaga keladi, o'ta qiziquvchan, dunyoda bo'layotgan hodisalar, "mish-mishlar"ni bilish uning uchun zarur. Ekstrovert kek saqlamaydi, bugun urushgan odami bilan ertaga hech narsa bo'lmaganday apoq-chapoq bo'lib ketishi mumkin.

Introvert esa ekstrovertning teskarisi. U ko'proq ichki dialog formasidagi muloqotni afzal ko'radi, ya'ni yolg'izlikda mulohaza yuritish, o'zi haqida o'ylash va shunga o'xshaganlar uning uchun asosiy ishdur. Shuning uchun ham unda muloqotga ustanovka juda sust, odamlarning uni tushunmay qolishlaridan doimo xavotirda bo'ladi. Introvert kitoblar olami, falsafiy fikrlashlar qulidir, chunki u odamlar guruhida sodir bo'lib turadigan ziddiyatlardan cho'chiydi, o'zini olib qochadi. Agar muloqotda bo'ladigan bo'lsa, 2—3 kishidan ortiq bo'lmagan guruhni afzal ko'radi. Shunda ham har kuni emas, ba'zan-ba'zan uchrashib turish, gaplashganda ham "shaxsiy" mavzularda emas, umumiy gaplar haqida suhbatlashishni yaxshi ko'radi. Chunki u ekstrovertdan farq qilib, o'z "Men"ining boshqalarga o'xshamasligini doimo esda tutadi. Introvert doimiy

standartlar, belgilangan normalar olamida yashaydi, qiziqqan narsasi bilan umrini oxirigacha bo'lsa ham shug'ullanishga tayyor, umr yo'ldoshiga sodiq, vafodor. Do'stlarga ham xuddi shunday.

Mobil va rigid toifali shaxslar

Bu shaxs tiplari muloqotga kirishish me'zoniga ko'ra farqlanadi. Masalan, **mobil tip** har qanday ish bilan mashg'ul bo'lgan sharoitda juda tez muloqotga kirishadi, lekin boshqa narsalarga ham diqqatini ko'chirishi mumkin. U tez gapiradi, doimo shoshadi, yuz ifodalari ham tez o'zgaradi. Suhbat mavzusinn ham tez-tez o'zgartirib turishga moyil. Gaplashib ketishi qanchalik oson bo'lsa, gapni tugatib, xayrlashib ketishi ham oson. Suhbat tugagandan keyin qolgan ishini davom ettirib ketaveradi.

Rigid suhbatdosh esa uning aksi. Bunday shaxs qatiyatli, dadil bo'lsa ham, bir faoliyat turidan ikkinchisiga ko'chishi juda qiyin, u ma'lum muddatni talab qiladn. Chunki u o'ylamasdan tavakkal ish qila olmaydi. Masalan, u xat yozayotgan paytda kirib qolsaniz, to biror bo'lagiga nuqta quymaguncha sizga qaramaydi. Qaragandan keyin esa, tezgina suhbatga kirisha olmaydi. Rigid shaxs juda yaxshi suhbatdosh. Mobil tipdagi suhbatdosh bilan gaplashayotganda u tez-tez gapni bo'lib, suhbatdoshga tashabbusni bergisi kelmaydi, rigid esa juda diqqat bilan tinglaydi. Lekin o'zi gapirganda, sekin, mantiqan to'g'ri gapirishni yaxshi ko'radi, gapini bo'lishlarnni sira istamaydi. Agar suhbatni bo'lsangiz, keyingi safar siz bilan gaplashmay qo'ya qolishni afzal ko'radi. Agar u bilan urishib qolsangiz, ancha vaqtgacha uning jaxli chiqmaydi, sizni oxirigacha eshitib, sekin javob beradi, undagi ranjish, jaxl chiqishi odatda siz ketgandan keyin keladi. Agar uning suhbatdoshi toqatsiz odam bo'lsa, ikkalasining chiqishishi qiyin, chunki u uzoqdan kelib tushuntirishni yaxshi ko'radi. Demak bu tiplar ham har xil, har birida ham yaxshi, ham yomon sifatlar bor.

Dominant va tobe toifali shaxslar

Dominant tip muloqot jarayonida sira ham boshqalardan past kelishni xohlamaydi, savol berilsa, xohlasa javob beradi, bo'lmasa, indamasligi ham mumkin. U doimo suhbatdoshga ta'sir ko'rsatishi, uning bo'ysunishini xohlaydi. Unda egoizm hissi kuchli, o'zi xato fikr yuritsa, xatoligini suhbatdosh sezsa ham uni bo'yniga olmaydi. Dominant tip — qatiyatli. Suhbat davomida u sizning fikringizni yarim yo'lda tushunsa, sizni oxirigacha tinglashni istamaydi, gapni bo'lib, mayinlik bilan gapni tugatib qo'yishi mumkin. Agar ikkala suhbatdosh ham dominant bo'lishsa, unda ular o'rtasida osongina raqobat hissi yuzaga chiqishi, kelishmay qolishlari mumkin. Shuning uchun janjallashib qolmaslik uchun dominant shaxsning mustaqilligi, dadilligiga ko'nish, unga o'z nuqtai nazarini oxirigacha bayon etish imkoniyatini berish lozim.

Tobe tipli shaxs esa suhbatdoshning qarashlariga moslashadi, doimo yon berishga tayyor, shuning uchun u kam janjallashadi, lekin yomon ko'rib qolgan odami bilan umuman gaplashmaydi. Suhbat sharoitidagina u asta-sekin o'zining dadilligini ko'rsatishi, ochiq gaplashishi, ba'zan e'tirozlar bildirishi mumkin. Tobe shaxsli bolalarni rag'batlantirish maqsadga muvofiqdir, shuning uchun ham ularni maqtab turish, gapirayotganda ko'zlar, yuz ifodalari bilan ularni ruhan qo'llab turish kerak. Biror qarorga kelish kerak bo'lib qolsa, bu shaxs qarorni yaxshisi siz qabul qilishingizni xohlaydi, chunki javobgarlikni bo'yniga olishni istamaydi.

Yuqorida keltirilgan tiplarni kuzatar ekanmiz, barchasida yaxshi va yomon, noqulay sifatlar borligini ko'ramiz. Hayotda ko'pincha sof u yoki bu tip vakili uchramaydi, lekin u yoki bu vaziyatlarda takrorlanadigan fazilatlarga qarab odamlarni

tiplarga bo‘lamiz. Bundan tashqari, bir marta ko‘rishda odam haqida xulosa chiqarib bo‘lmaydi. Uni turli sharoitlarda bir necha marta kuzatish lozim.

Mavzu yuzasidan qisqacha xulosa:

Ushbu mavzuda shaxsning ijtimoiy munosabatlarda mavqei, roli, ustanovkalari, talablar tizimi, ijtimoiylashuvi xususiyatlari, muloqot davomida namoyon bo‘ladigan turli toifalari to‘g‘risida ma‘lumot va tushunchalar berilgan.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR.

Seminar mashg‘ulotlarida muhokama qilinadigan savollar.

1. Shaxsni o‘rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o‘ziga xosligi.
2. Shaxsning ijtimoiy ustanovkalari.
3. Shaxs tiplari va ularning ijtimoiy psixologik xarakteristikasi

Mustaqil ish va referat uchun mavzular.

1. Shaxsni o‘rganishning ijtimoiy psixologiya uchun o‘ziga xosligi.
2. Shaxsning ijtimoiy ustanovkalari.
3. Shaxs tiplari va ularning ijtimoiy psixologik xarakteristikasi.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro‘yxati.

1. Karimov I.A. O‘zbekistonda demokratik o‘zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo‘nalishlari.- “Turkiston”, 2002 yil 31 avgust
2. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: “O‘zbekiston”, 2005.-96 b.
3. Godfrua J. Chto takoe psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frans. M., Mir, 1992. -496 s.
4. Nemov R.S. «Psixologiya». Kn.1. - M., 2003
5. “Psixologiya” Uch. T-2. “Prospekt”. Moskva - 2004.
6. Psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. “Sentr” 2003
7. Gamilton. Ya.S. “Chto takoe psixologiya”. “Piter”, 2002.
8. Ananev B.G. “Chelovek kak predmet poznaniya”. “Piter”, 2001.
9. Drujinina V. “Psixologiya “. Uchebnik. “Piter”, 2003.
10. Burlachuk F. Psixodiagnostika. “Piter”, 2002.
11. Ayzenk M. Psixologiya dlya nachinayuyux. “Piter”, 2000.
12. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya Psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.

Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘yicha veb-saytlar ro‘yhati:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

**4 - ma‘ruza. SHAXSNING IJTIMOIIY FAOLLIIGI. IJTIMOIIY XULQ
MOTIVATSIYASI. ANGLANGAN VA ANGLANMAGAN MOTIVLAR.
REJA:**

1. Shaxs va uning faolligi
2. Faoliyatning turlari. Jismoniy va aqliy xarakterlar.
3. Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi.
4. Motivlarning turlari
5. Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o'zgartirish muammosi.

MAVZU YUZASIDAN TANYACH SO'ZLAR:

Shaxs faolligi, tashqi faollik, ichki faollik, faoliyat, perseptiv xarakter, mnemik faoliyat, fikrlash faoliyati, imajitiv faoliyati, malaka, ko'nikma, motiv, ijtimoiy ustanovka.

GLOSSARIY:

Motivatsiya - inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuini bildiradi.

Perseptiv - ya'ni bular shunday harakatlarki, ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va xodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;

Mnemik faoliyat, narsa va xodisalarning mohiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq murakkab faoliyat turi;

Fikrlash faoliyati - aql, fahm - farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni yechishga qaratilgan faoliyat;

Imajitiv - ("image" - obraz so'zidan olingan) faoliyati shundayki, u ijodiy jarayonlarda hayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va hayolda tiklashni taqozo etadi.

Muloqot - shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamchi faoliyat turlaridan biri.

O'yin - shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmaydi, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarning simvolik andozalari bola tomonidan o'zlashtiriladi.

O'qish faoliyati ham shaxs kamolotida katta roli o'ynaydi va ma'no kasb etadi. Bu shunday faollikki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko'nikmalar o'zlashtiriladi.

Mehnat qilish ham eng tabiiy ehtiyojlarga asoslangan faoliyat bo'lib, uning maqsadi albatta biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlarni yaratish, jamiyat taraqqiyotiga xissa qo'shishdir.

MASHG'ULOTNING MAQSADI: Ijtimoiy psixologiya fanida shaxsning ijtimoiy faolligi. Ijtimoiy xulq motivatsiyasi. Anglangan va anglanmagan motivlarni o'rganish va tahlil etish

KIRISH:

Jamiyat bilan doimiy munosabatni ushlab turuvchi, o'z-o'zini anglab, har bir harakatini muvofiqlashtiruvchi shaxsga xos bo'lgan eng muhim va umumiy xususiyat - bu uning **faolligidir**. Faollik (lotinda "actus" - harakat, "activus" - faol so'zlaridan kelib chiqqan tushunda) shaxsning hayotdagi barda xatti - harakatlarini namoyon etishini tushuntiruvchi kategoriyadir. Bu - o'sha oddiy qo'limizga qalam olib, biror diziqa tortish bilan bog'liq elementar harakatimizdan tortib, toki ijodiy uyg'onish paytlarimizda amalga oshiradigan mavhum fikrlashimizgacha bo'lgan murakkab harakatlarga aloqador ishlarimizni tushuntirib beradi. Shuning uchun ham psixologiyada shaxs, uning ongi va

o'z-o'zini anglashi muammolari uning faolligi, u yoki bu faoliyat turlarida ishtiroki va uni uddalashi aloqador sifatlari orqali bayon etiladi.

ASOSIY QISM:

Shaxs va uning faolligi. Fanda inson faolligining asosan ikki turi farqlanadi:

A. Tashqi faollik - bu tashqaridan va o'z idki istak-xoxishlarimiz ta'sirida bevosita ko'rish, qayd qilish mumkin bo'lgan harakatlarimiz, mushaklarimizning harakatlari orqali namoyon bo'ladigan faollik.

B. Idki faollik - bu bir tomondan u yoki bu faoliyatni bajarish mobaynidagi fiziologik jarayonlar (moddalar almashinuvi, qon aylanish, nafas olish, bosim o'zgarishlari) hamda, ikkinchi tomondan, bevosita psixik jarayonlar, ya'ni aslida ko'rinmaydigan, lekin faoliyat kedishiga ta'sir ko'rsatuvdi omillarni o'z idiga oladi.

Misol tariqasida hayotdan shunday manzarani tasavvur qilaylik: uzoq ayriliqdan so'ng ona o'z farzandi visoliga yetdi. Tashqi faollikni biz onaning bolasiga intilishi, uni qudoqlashi, yuzlarini siylashi, ko'zlaridan oqqan sevind yoshlarida ko'rsak, idki faollik - o'sha ko'z yoshlarini keltirib chiqargan fiziologik jarayonlar, idki sog'indning asl sabablari (ayriliq muddati, nodorlik tufayli ayriliq kabi yashirin motivlar ta'siri), ko'rib idrok qilgandagi o'zaro bir-birlariga intilishni ta'minlovdi idki, bir qarashda ko'z bilan ilg'ab bo'lmaydigan emotsional holatlarda namoyon bo'ladi. Lekin shu manzarani bevosita guvohi bo'lsak ham, uni ifodalagan rasmni qursak ham, taxminan qanday jarayonlar kedayotganligini tasavvur qilishimiz mumkin. Demak, ikkala turli faollik ham shaxsiy tajriba va rivojlanishning asosini tashkil etadi. Bir qarashda har bir konkret shaxsga va uning ehtiyojlariga bog'liq bo'lib tuyulgan bunday faollik turlari aslida ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, shaxsning jamiyat bilan bo'ladigan murakkab va o'zaro munosabatlarining oqibati hisoblanadi.

Inson faolligi "harakat", "faoliyat", "xulq" tushundalari bilan dambardas bog'liq bo'lib, shaxs va uning ongi masalasiga borib taqaladi. Shaxs aynan turli faolliklar jarayonida shakllanadi, o'zligini namoyon qiladi ham. Demak, faollik yoki inson faoliyati passiv jarayon bo'lmay, u ongli ravishda boshqariladigan faol jarayondir. Inson faolligini mujassamlashtiruvdi harakatlar jarayoni **faoliyat** deb yuritiladi. Ya'ni, **faoliyat** - inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib diqadigan, hamda tashqi olamni va o'z-o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir. Bu - yosh bolaning real predmetlar mohiyatini o'z tasavvurlari doirasida bilishga qaratilgan o'yin faoliyati, bu - moddiy ne'matlar yaratishga qaratilgan mehnat faoliyati, bu - yangi kashfiyotlar odishga qaratilgan ilmiy - tadqiqotdilik faoliyati, bu - rekordlarni ko'paytirishga qaratilgan sportdining mahorati va shunga o'xshash. Shunisi xarakterliki, inson har daqiqada qandaydir faoliyat turi bilan mashg'ul bo'lib turadi.

Faoliyat turlari. Jismoniy va aqliy xarakatlar. Har qanday faoliyat real shart-sharoitlarda, turli usullarda va turlida ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Qilinayotgan har bir harakat ma'lum narsaga - predmetga qaratilgani uchun ham, faoliyat predmetli harakatlar majmui sifatida tasavvur qilinadi. Predmetli harakatlar tashqi olamdagi predmetlar xususiyatlari va sifatini o'zgartirishga qaratilgan bo'ladi. Masalan, ma'ruzani konspekt qilayotgan talabaning predmetli harakati yozuvga qaratilgan bo'lib, u avvalo o'sha daftardagi yozuvlar soni va sifatida o'zgarishlar qilish orqali, bilimlar zahirasini boyitayotgan bo'ladi. Faoliyatning va uni tashkil etuvdi predmetli harakatlarning aynan *nimalarga* yo'naltirilganiga qarab, avvalo tashqi va idki faoliyat farqlanadi. **Tashqi faoliyat** shaxsni o'rab turgan tashqi muhit va undagi narsa va hodisalarni o'zgartirishga

qaratilgan faoliyat bo'lsa, **idki faoliyat** - birindi navbatda aqliy faoliyat bo'lib, u sof psixologik jarayonlarning kedishidan kelib diqadi. Kelib diqishi nuqtai nazaridan idki - aqliy, psixik faoliyat tashqi predmetli faoliyatdan kelib diqadi. Dastlab predmetli tashqi faoliyat ro'y beradi, tajriba orttirib borilgan sari, sekin-asta bu harakatlar idki aqliy jarayonlarga aylanib boradi. Buni nutq faoliyati misolida oladigan bo'lsak, bola dastlabki so'zlarni qattiq tovush bilan tashqi nutqida ifoda etadi, keyindalik idida o'zida gapirishga o'rganib, o'ylaydigan, mulohaza yuritadigan, o'z oldiga maqsad va rejalar qo'yadigan bo'lib boradi.

Har qanday sharoitda ham barda harakatlar ham idki-psixologik, ham tashqi - muvofiqlik nuqtai nazaridan ong tomonidan boshqarilib boradi. Har qanday faoliyat tarkibida ham aqliy, ham jismoniy - motor harakatlar mujassam bo'ladi. Masalan, fikrlayotgan donishmandni kuzatganmisiz? Agar o'ylanayotgan odamni ziyraklik bilan kuzatsangiz, undagi yetakdi faoliyat aqliy bo'lgani bilan uning peshonalari, ko'zlari, xattoki, tana va qo'l harakatlari juda muhim va jiddiy fikr xususida bir to'xtamga kelolmayotganidan, yoki yangi fikrni topib, undan mamnuniyat his qilayotganligidan darak beradi. Bir qarashda tashqi elementar ishni amalga oshirayotgan - misol uchun, uzum ko'datini ortiqda barglardan xalos etayotgan bog'bon harakatlari ham aqliy komponentlardan xoli emas, u qaysi bargning va nima uchun ortiqda ekanligidan anglab, bilib turib olib tashlaydi.

Aqliy xarakatlar - shaxsning ongli tarzda, idki psixologik mexanizmlar vositasida amalga oshiradigan turli-tuman harakatlaridir. Eksperimental tarzda shu narsa isbot qilinganki, bunday harakatlar doimo motor harakatlarni ham o'z idiga oladi. Bunday harakatlar quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:

- **perseptiv** - ya'ni bular shunday harakatlarki, ularning oqibatida atrofdagi predmetlar va xodisalar to'g'risida yaxlit obraz shakllanadi;
- **mnemik faoliyat**, narsa va xodisalarning mohiyati va mazmuniga aloqador materialning eslab qolinishi, esga tushirilishi hamda esda saqlab turilishi bilan bog'liq murakkab faoliyat turi;
- **fikrlash faoliyati** - aql, fahm - farosat vositasida turli xil muammolar, masalalar va jumboqlarni yedishga qaratilgan faoliyat;
- **imajitiv** - ("image" -obraz so'zidan olingan) faoliyati shundayki, u ijodiy jarayonlarda hayol va fantaziya vositasida hozir bevosita ongda berilmagan narsalarning xususiyatlarini anglash va hayolda tiklashni taqozo etadi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, har qanday faoliyat ham tashqi harakatlar asosida shakllanadi va motor komponentlardan iborat bo'lishi mumkin. Agar tashqi faoliyat asosida psixik jarayonlarga o'tish ro'y bergan bo'lsa, bunday jarayonni psixologiyada **interiorizatsiya** deb ataladi, aksinda, aqlida shakllangan g'oyalarni bevosita tashqi harakatlarda yoki tashqi faoliyatga ko'dirilishi **eksteriorizatsiya** deb yuritiladi.

Faoliyat turlari yana ongning bevosita ishtiroki darajasiga ko'ra ham farqlanadi. Masalan, shunday bo'lishi mumkinki, ayrim harakatlar boshida har bir elementni jiddiy ravishda, alohida-alohida bajarishni va bunga butun diqqat va ongning yo'nalishini talab qiladi. Lekin vaqt o'tgach, bora-bora unda ongning ishtiroki kamayib, ko'pgina qismlar avtomatlashib boradi. Bu oddiy tilga o'girilganda, malaka hosil bo'ldi deyiladi. Masalan, har birimiz shu tarzda xat yozishga o'rganganmiz. Agar malakalarimiz qat'iy tarzda bizdagi bilimlarga tayansa, faoliyatning maqsadi va talablariga ko'ra harakatlarni muvaffaqiyatli bajarishni ta'minlasa, biz buni **ko'nikmalar** deb ataymiz. *Ko'nikmalar* - doimo bizdagi aniq bilimlarga tayanadi. Masalan, ko'nikma va malakalar o'zaro bog'liq bo'ladi, shuning uchun ham o'quv faoliyati jarayonida shakllanadigan barda ko'nikmalar

va malakalar shaxsning muvaffaqiyatli o'qishini ta'minlaydi. Ikkalasi ham mashqlar va qaytarishlar vositasida mustahkamlanadi. Agar, faqat malakani oladigan bo'lsak, uning shakllanish yo'llari quyidagida bo'lishi mumkin:

- oddiy namoyish etish yo'li bilan;
- tushuntirish yo'li bilan;
- ko'rsatish bilan tushuntirishni uyg'unlashtirish yo'li bilan.

hayotda ko'nikma va malakalarning ahamiyati katta. Ular bizning jismoniy va aqliy urinishlarimizni yengillashtiradi va o'qishda, mehnatda, sport sohasida va ijodiyotda muvaffaqiyatlarga erishishimizni ta'minlaydi.

Faoliyatni klassifikatsiya qilish va turlarga bo'lishning yana bir keng tarqalgan usuli - bu barda insonlarga xos bo'lgan asosiy faollik turlari bo'yida tabaqalashdir. Bu - muloqot, o'yin, o'qish va mehnat faoliyatlaridir.

Muloqot - shaxs individual rivojlanishi jarayonida namoyon bo'ladigan birlamdi faoliyat turlaridan biri. Bu faoliyat insondagi kudli ehtiyojlardan biri - inson bo'lish, odamlarga o'xshab gapirish, ularni tushunish, sevishtirish, o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirishga qaratilgan ehtiyojlaridan kelib diqadi. Shaxs o'z taraqqiyotini aynan shu faoliyat turini egallashdan boshlaydi va nutqi orqali (verbal) va nutqsiz vositalar (noverbal) yordamida boshqa faoliyat turlarini mukammal egallashga zamin yaratadi.

O'yin - shunday faoliyat turiki, u bevosita biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlar yaratishni nazarda tutmaydi, lekin uning jarayonida jamiyatdagi murakkab va xilma-xil faoliyat normalari, harakatlarning simvolik andozalari bola tomonidan o'zlashtiriladi. Bola toki o'ynamagunda, kattalar xatti-harakatlarining ma'no va mohiyatini anglab yetolmaydi.

O'qish faoliyati ham shaxs kamolotida katta rol o'ynaydi va ma'no kasb etadi. Bu shunday faollikki, uning jarayonida bilimlar, malaka va turli ko'nikmalar o'zlashtiriladi.

Mehnat qilish ham eng tabiiy ehtiyojlarga asoslangan faoliyat bo'lib, uning maqsadi albatta biror moddiy yoki ma'naviy ne'matlarni yaratish, jamiyat taraqqiyotiga xissa qo'shishdir.

Har qanday kasbni egallash, nafaqat egallash, balki uni mahorat bilan amalga oshirishda faoliyatning barda qonuniyatlari va mexanizmlari amal qiladi. Oddiygina biror kasb malakasini egallash uchun ham unga aloqador bo'lgan ma'lumotlarni eslab qolish va kerak bo'lganda yana esga tushirish orqali uni bajarish bo'lmay, balki ham idki (psixik), ham tashqi (predmetga yo'naltirilgan) harakatlarni ongli tarzda bajarish bilan bog'liq murakkab jarayonlar yotishini unutmaslik kerak. Lekin har bir shaxsni u yoki bu faoliyat turi bilan shug'ullanishiga majbur qilgan psixologik omillar - sabablar muhim bo'lib, bu *faoliyat motivlaridir*.

Ijtimoiy xulq motivlari va shaxs motivatsiyasi. Yuqorida biz tanishib diqqan faoliyat turlari o'z - o'zidan ro'y bermaydi. Shaxsning jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'zini qanday tutishi, egallagan mavqei ham sababsiz, o'z - o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq - atvorini tushuntirish uchun psixologiyada "*motiv*" va "*motivatsiya*" tushundalari ishlatiladi.

"*Motivatsiya*" tushundasi "*motiv*" tushundasidan kengroq ma'no va mazmunga ega. **Motivatsiya** - inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvdi psixologik sabablar majmuini bildiradi. Bu tushunda u yoki bu shaxs xulqini tushuntirib berish kerak bo'lganda ishlatiladi, ya'ni: "nega?", "nima uchun?", "nima maqsadda?", "qanday manfaat yo'lida?" degan savollarga javob qidirish -

motivatsiyani qidirish demakdir. Demak, u xulqning motivasion tasnifini yoritishga olib keladi.

Shaxsning jamiyatda odamlar orasidagi xulqi va o'zini tutishi sabablarini o'rganish tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lgan narsa bo'lib, masalani yoritishning ikki jihati farqlanadi: **a)** idki sabablar, ya'ni xatti-harakat egasining sub'ektiv psixologik xususiyatlari nazarda tutiladi (motivlar, ehtiyojlar, maqsadlar, mo'ljallar, istaklar, qiziqishlar va hokazolar); **b)** tashqi sabablar - faoliyatning tashqi shart-sharoitlari va holatlari. Ya'ni, bular ayni konkret holatlarni kelib diqishiga sabab bo'ladigan tashqi stimullardir.

Shaxs xulq-atvorini idkaridan, idki psixologik sabablar tufayli boshqarish odatda **shaxsiy dispozisiyalar** ham deb ataladi. Ular shaxs tomonidan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Ya'ni, ba'zan shunday bo'ladiki, shaxs o'zi amalga oshirgan ishi yoki o'zidagi o'zgarishlarga nisbatan shakllangan munosabatning xaqiqiy sababini o'zi tushunib yetmaydi, "Nega?" degan savolga "O'zim ham bilmay qoldim, bilmayman", deb javob beradi. Bu anglanmagan dispozisiyalar yoki ustanovkalar deb ataladi. Agar shaxs biror kasbga ongli tarzda qiziqib, uning barda sir-asrorlarini egallash uchun astoydil harakat qilsa, bunda vaziyat boshqadarok bo'ladi, ya'ni, dispozisiya anglangan, ongli hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan *motiv* - konkreteroq tushunda bo'lib, u shaxsdagi u yoki bu xulq-atvorga nisbatan turgan moyillik, hozirlikni tushuntirib beruvdi sababni nazarda tutadi. Mashhur nemis olimi Kurt Levin motivlar muammosi, ayniqsa, shaxsdagi ijtimoiy xulq motivlari borasida katta keng qamrovli tadqiqotlar olib borib, shu narsani aniqlaganki, har bir odam o'ziga xos tarzda u yoki bu vaziyatni idrok qilish va baholashga moyil bo'ladi. Shunisi ajablanarliki, o'sha bir konkret vaziyat xususidagi turli shaxslarning baholari ham turlida bo'ladi. Bundan tashqari, bir shaxsning o'zi ham o'zidagi xolat, kayfiyatga bog'liq holda bir xil vaziyatni alohida xollarda turlida idrok qilishga moyil bo'larkan. Shuning uchun ham odamning ayni paytdagi real harakatlarini o'sha ma'lum sharoitdagi idki va tashqi stimullarga uning bergan bahosi yoki reaksiyasi sifatida qaramay, balki unda shunga o'xshash xolatlarni idrok qilishga idki bir xozirlik - dispozisiyaning mavjudligi bilan tushuntirish to'g'riroq bo'ladi. Shu ma'noda shaxs xulqining motivatsiyasi turli sharoitlardan orttirilgan tajribaga tayangan, ongli taxllilar, xattoki, ijtimoiy tajriba normalarining ta'sirida shakllanadigan sabablar kompleksini o'z idiga oladi. Masalan, texnika oliygoxlarida: "Materiallarning qarshiligi" nomli kurs bor deylik. Shu kursni o'zlashtirish va undan sinovdan o'tish ko'pdilikka osonlikda ro'y bermaydi. Hali kurs boshlanmasdanoq, yosh talabalarda shu kurs va uning talablariga nisbatan shunday ustanovka shakllanadiki, albatta, bu kurs qiyin, uni olib boruvdi o'qituvchi o'ta talabdan, qattiqqo'l va xokazo degan. Bunday motivatsiya mana neda avlod talabalar boshdan kedirayotgan xolat. Endi konkret shaxsning dars jarayoni boshlangan keyingi harakatlari konkret motivlar bilan izoxlanadi va tirishqoq talaba uchun bu fan ham boshqa fanlar qatori tinimsiz izlanish, o'z vaqtida darslarni tayyorlashni talab qilsa, boshqasi uchun (dangasaroq talaba uchun) bu darsdan keyin dars yo'q va u qadon shu semestr tugashini kutib harakat qiladi.

Xar qanday motivlarning orqasida shaxsning extiyojlari yotadi. Ya'ni, maqsadli hayotda shaxsda avval u yoki bu ehtiyojlar paydo bo'ladi va aynan ularning tabiati va zaruratiga bog'liq tarzda xulq motivlari namoyon bo'ladi. Misol uchun talabaning o'quv faoliyatini olish mumkin. Bilim olish maqsadi bilim, ilm olish, qiziquvdanlik ehtiyojini paydo qiladi. Bu ehtiyoj taraqqiyotning ma'lum bir davrida, masalan, bog'da yoshidan boshlab qoniqtirila boshlaydi. Bolaga sotib olib berilgan kitoblar, daftar va boshqa o'quv

qurollari, ma'lum ta'lim maskanida tashkil etilgan shart - sharoitlar va u yerdagi bevosita bilim olishga qaratilgan faoliyatning o'zi, bola uchun motiv o'rnini bosadi. Yana bir oddiy misol: qo'lingizda kitob bor. Siz xali uni o'qishni boshlamadingiz. Lekin o'qish istagi bor, shu istakning ortida esa, o'sha mazmunni bilish va uning tagiga yetish ehtiyoji turadi. Rus olimi R. Nemov shaxsdagi motivasion sohani quyidagicha tasavvur qiladi.

Umuman, har qanday shaxsdagi mavjud ehtiyojlarni ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. *Biologik ehtiyojlar* - bu - fiziologik (tashnalik, odlik, uyqu), jinsiy, moslashuv ehtiyojlari.
2. *Ijtimoiy ehtiyojlar* - bu - mehnat qilish, bilish, estetik va ahloqiy-ma'naviy ehtiyojlar.

Ehtiyojlarni biologik hamda ijtimoiy turlarga bo'lganimiz bilan shu narsani unutmasligimiz lozimki, shaxsdagi har qanday ehtiyojlar ham ijtimoiylashgan bo'ladi, ya'ni, ular o'sha jamiyat va muhitdagi qadriyatlar, madaniy normalar va insonlararo munosabatlar xarakteriga bog'liq bo'ladi. Masalan, eng tabiiy va tushunarli hisoblangan bizning yemishga - ovqatga bo'lgan ehtiyojimizni olsak, u ham konkret muhitga qarab turlida xarakatlarni keltirib chiqaradi. Yana misol uchun, to'y marosimlari yoki juda to'kin dasturxon atrofida o'tirgan odam nima uchun shundalik ko'p ovqat iste'mol qilib yuborganini bilmay qoladi. Agar bu tabiat qo'yni yoki paxta dalasidagi xashar bo'lsa-di, bir burda issiq non ham butun tanaga rohat baxsh etuvdi malham bo'lib, odlikni bilintirmaydi. Kamtarona dasturxondan ovqat yeb o'rgangan kishi oz-oz yeyishga o'rgansa, yoshligidan normadan ortiq yeb o'rgangan odam vrad oldiga borib, o'zi uchun ozdiruvdi dori-darmon so'rasa so'raydiki, lekin uyda o'zi yemishini nazorat qilishi kerakligini bilmaydi. Demak, bu ham madaniyatga, etikaga, oila muhitiga bevosita bog'liq narsa ekan -da.

Umuman shaxs ijtimoiy xulqi motivi xaqida gap ketganda, uning ikki tomoni yoki elementi ajratiladi: **harakat dasturi va maqsad**. Harakat dasturi maqsadga erishish vositalariga aniqlik kiritadi. Shuning uchun ham dasturda nazarda tutilgan vositalar maqsadga erishishni oqlashi kerak, aks holda dastur xed narsa bermaydi. Masalan, ba'zi ota-onalar farzandlarini yaxshi tarbiyalash va undan ideallaridagi shaxs yetishib diqishini orzu qilib, uning oldiga juda og'ir tarbiyaviy shartlarni qo'yadilar, bola erkinligi bo'g'iladi, u qat'iy nazorat muhitida ushlanadi. Oqibatda bola keyindalik boshqarib bo'lmaydigan, qaysar, unda-munda tashqi ta'sirga berilmaydigan bo'lib qolib, har qanday boshqa ijtimoiy sharoitda qiynaladigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham motiv har doim anglangan, ehtiyojlar muvofiqlashtirilgan va maqsadlar va unga yetish vositalari aniq bo'lishi kerak. Shundagina ijtimoiy xulq jamiyatga mos bo'ladi.

Motivlarning turlari. Turli kasb egalari faoliyati motivlarini o'rganishda motivlar xarakterini bilish va ularni o'zgartirish muammosi ahamiyatga ega. Shunday motivlardan biri turli xil faoliyat sohalarida **muvaaffaqiyatga erishish motivi** bo'lib, bunday nazariyaning asosdilar amerikalik olimlar D. Makklelland, D. Atkinson va nemis olimi X. Xekxauzenlar hisoblanadi. Ularning fikrida, odamda turli ishlarni bajarishini ta'minlovdi asosan ikki turdagi motiv bor: **muvaaffaqiyatga erishish motivi** hamda **muvaaffaqiyatsizliklardan qodish motivi**. Odamlar ham u yoki bu turli faoliyatlarni kirishishda qaysi motivga mo'ljall qilishlariga qarab farq qiladilar. Masalan, faqat muvaaffaqiyat motivi bilan ishlaydiganlar oldindan ishond bilan shunday ish boshlaydilarki, nima qilib bo'lsa ham yutuqqa erishish ular uchun oliy maqsad bo'ladi. Ular hali ishni boshlamay turib, yutuqni kutadilar va shunday ishni amalga oshirishsa, odamlar ularning barda xarakatlarini ma'qullashlarini biladilar. Bu yo'lda ular nafaqat o'z kud va imkoniyatlarini, balki barda tashqi imkoniyatlar - tanish - bilishlar, mablag' kabi omillardan ham foydalanadilar.

Boshqada xulq - atvorni muvaffiqiyatsizlikdan qodish motiviga tayangan shaxslarda kuzatish mumkin. Masalan, ular birindilardan farqli, ishni boshlashdan avval nima bo'lsa ham muvaffiqiyatsizlikka dudor bo'lmaslikni o'ylaydilar. Shu tufayli ularda ko'proq ishonchsizlik, yutuqqa erishishga ishonmaslik, pessimizmga o'xshash xolat kuzatiladi. Shuning uchun bo'lsa kerak, oxir - oqibat ular baribir muvaffiqiyatsizlikka udrab, "O'zi sira omadim yurishmaydigan odamman-da" degan xulosaga keladilar. Agar birindi toifali shaxslar bir ishni muvaffiqiyatli tugatgach, ko'tarinki ruh bilan ikkindi ishga kirishishsa, ikkindi toifa vakillari, har qanday ishni yakunlagandan so'ng, uning natijasidan qat'iy nazar, ruhan tushkunlikka tushadilar va og'rinish hissi bilan boshqa ishga kirishadilar. Bu o'rinda *talabdanlik* degan sifatning roli katta. Agar muvaffiqiyatga yo'nalgan shaxslarning o'zlariga nisbatan qo'ygan talablari darajasi ham yuqori bo'lsa, ikkindi toifa vakillarining talablari aksinda, past bo'ladi. Bunday tashqari har birimizdagi o'zimizdagi real qobiliyatlar to'g'risidagi tasavvurlarimiz ham ushbu motivlarning faoliyatdagi o'rniga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'zidagi qobiliyatlarga ishongan shaxs xattoki, mag'lubiyatga udrasa ham, undalik qayg'urmaydi, keyingi safar hammasi yaxshi bo'lishiga ishonadi. Ishonchsiz shaxs esa kidkina berilgan tanbeh yoki tanqidni ham juda katta ruhiy azob bilan qayg'urib boshdan kediradi. Uning uchun ham shaxsning u yoki bu vaziyatlarda qayg'urish sifati ham ma'lum ma'noda motivlar xarakterini belgilaydi.

Shunday qilib, motivlar tizimi bevosita shaxsning mehnatga, odamlarga va o'z - o'ziga munosabatlaridan kelib diqadi va undagi xarakter xususiyatlarini ham belgilaydi. Ularning har birimizda real shart-sharoitlarda namoyon bo'lishini biror mas'uliyatli ish oldidan o'zimizni tutishimiz va muvaffaqiyatlarga erishishimiz bilan baholasak bo'ladi. Masalan, mas'uliyatli imtihon topshirish jarayonini olaylik. Ba'zi talabalar imtihon oldidan juda qayg'uradilar, xattoki, qo'rqadilar ham. Ular uchun imtixon topshirish juda katta tashvishday. Boshqalar esa bu jarayonni bosiqlik bilan boshdan kedirib, ididan hayajonlanayotgan bo'lsalar ham, buni boshqalarga bildirmaydilar. Yana udindi toifa kishilari umuman beg'am bo'lib, sira koyimaydilar. Tabiiy, shunga muvofiq tarzda, har bir toifa vakillari ishining muvaffaqiyati va faoliyatning samarasi turlida bo'ladi. Bunga har bir shaxsdagi da'vogarlik darajasi ham ta'sir qiladi. Da'vogarlik darajasi yuqoriroq bo'lganlar bilgan - bilmaganini isbot qilishga urinsalar, ana shunday darajasi pastlar bor bilganini ham yaxshi aytib berolmay, yana o'qituvchi bilan tortishmaydilar ham.

Shuning uchun ham har birimiz ijtimoiy faoliyat motivlaridan tashqari, shaxsiy xislatlarimizni ham bilishimiz va ongli tarzda xulqimizni boshqara olishimiz kerak.

Motivlarning anglanganlik darajasi: ijtimoiy ustanovka va uni o'zgartirish muammosi. Yuqorida ta'kidlaganimizdek, motivlar, ya'ni xatti-xarakatlarimizning sabablari biz tomonimizdan anglanishi yoki anglanmasligi ham mumkin. Yuqorida keltirilgan barda misollarda va xolatlarda motiv aniq, ya'ni shaxs nima uchun u yoki bu turli faoliyatni amalga oshirayotganligini, nima sababdan muvaffaqiyatga erishayotganligi yoki mag'lubiyatga udraganini biladi. Lekin har doim ham ijtimoiy xulqimizning sabablari bizga ayon bo'lavermaydi. Anglanmagan ijtimoiy xulq motivlari psixologiyada ijtimoiy ustanovka (inglizda "attitud") xodisasi orqali tushuntiriladi.

Ijtimoiy ustanovka shaxsning ijtimoiy ob'ektlar, xodisalar, guruhlar va shaxslarni idrok qilish, baholash va qabul qilishga nisbatan shunday tayyorgarlik xolatiki, u bu baho yoki munosabatning aslida qadon shakllanganligini aniq anglamaydi. Masalan, Vatanimizni hammamiz sevamiz, bayrog'imiz muqaddas, nemis investorlarga ishonamiz, negrlarga rahmimiz keladi, tijorat ishlari bilan shug'ullanadiganlarni albatta puldor, badavlat, deb hisoblaymiz va xakozo. Bu tasavvurlar, baho va hissiyotlar qadon va qanday qilib ongimizda o'rnashib qolganligiga e'tibor bermasdan yuqorida sanab o'tgan

hissiyotlarni boshdan kediraveramiz. Mana shularning bardasi ijtimoiy ustanovkalar bo'lib, ularning mazmun mohiyati aslida har bir inson ijtimoiy tajribasi davomida shakllanadi va uzoq muddatli xotirada saqlanib, konkret vaziyatlarda ro'yobga diqqadi.

Amerikalik olim G. Ollport ijtimoiy ustanovkaning ud komponentli tizimini ishlab diqqan:

A. Kognitiv komponent - ustanovka ob'ektiga aloqador bilimlar, g'oyalar, tushunda va tasavvurlar majmui;

B. Affektiv komponent - ustanovka ob'ektiga nisbatan sub'ekt his qiladigan real hissiyotlar (simpatiya, antipatiya, loqaydlik kabi emotsional munosabatlar);

V. Harakat komponenti - sub'ektning ob'ektga nisbatan real sharoitlarda amalga oshirishi mumkin bo'lgan harakatlari majmui (xulqda namoyon bo'lish).

Bu uchdala komponentlar o'zaro bir - birlari bilan bog'liq bo'lib, vaziyatga qarab u yoki bu komponentning roli ustivorroq bo'lishi mumkin. Shuni aytish lozimki, komponentlararo monandlik bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, ayrim talabalar talabalik burdi va tartib - intizom bilan juda yaxshi tanish bo'lsalarda, har doim ham unga rioya qilavermaydilar. "Tasodifan dars qoldirish", "jamoatdilik joylarida tartibni buzish" kabi xolatlar kognitiv va xarakat komponentlarida uyg'unlik yo'qligini ko'rsatadi. Bu bir qarashda so'z va ish birligi prinsipining turli shaxslarda turlida namoyon bo'lishini eslatadi. Agar odam bir neda marta bila turib, ijtimoiy xulqqa zid xarakat qilsa, va bu narsa bir neda marta qaytarilsa, u bu xolatga o'rganib qoladi va ustanovkaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun ham biz ijtimoiy normalar va sanksiyalar vositasida bunday qarama - qarshilik va tafovut bo'lmasligiga yoshlarni o'rgatib borishimiz kerak. Bu shaxsning istiqboli va faoliyatining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR.

Seminar mashg'ulotlarida muhokama qilinadigan savollar.

1. . Inson faoliyati va uning psixologik tuzilishi.
2. Faoliyat va ijtimoiy xulq motivatsiyasi.
3. Malaka, ko'nikma va odatlar va ularning shakllanishi.
4. O'z - o'zini baholash va xulq motivlari.
5. Shaxs va uning motivlari: muvaffaqiyatga erishish va mag'lubiyatlardan qodish motivlari.
6. Ijtimoiy ustanovka va uni professional faoliyat mobaynida o'zgartirish muammosi. Talabdanlik va ustanovka.

Mustaqil ish va referat uchun mavzular.

1. Inson faoliyatining o'ziga xosligi.
2. Shaxs faoliyati va uning klassifikatsiyasi.
3. Professional malaka va ko'nikmalarning shakllanishi.
4. Motivasion nazariyalar va ularning qisqada ta'rifi.
5. Shaxs motivlarini o'rganish usullari.
6. Muvaffaqiyatga erishish motivlarini shaxsda o'rganish.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari.- T., 1994
2. Grimak L.P. Rezervi delovedeskoy psixiki.- M., 1990
3. Klimov Ye.A. Osnovi psixologii.- M., 1998

4. Kovalev V. I. Motivi povedeniya i deyatelnosti. - M., 1988
5. Merlin V.S. Lektsii po psixologii motivov deloveka.- Permü, 1971
6. Nasinovskaya Ye.E. Metodi izudeniya motivatsii lidnosti. - M., 1988
7. Nemov R.S. Psixologiya. V 3-x kn.- Kn.1.- M., 1998
8. Prakticheskaya psixodiagnostika. Metodika i test.- Samara, 1998
10. Xekxauzen X. Motivatsiya i deyatelnostü T. 1,2. M., 1986

Mavzu yuzasidan internet tarmog‘i bo‘vicha veb-saytlar ro‘yhati:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

Quyidagi metodika yordamida o‘zingiz va o‘rtog‘ingizni o‘rganing.

T. Elersning shaxsning muvaffiqiyatga erishish motivatsiyasini o‘rganish metodikasi.

Quyida sizga 41 ta savol beriladi. Siz ularga “ha” yoki “Yo‘q” deb javob bering.

1. Ikkita variantdan bittasini tanlash imkoniyati bo‘lganda, noma’lum vaqtga do‘zib yotgandan ko‘ra, bittasini tezroq bajarishga kirishgan ma’qul.
2. Men 100 foizga ishni yaxshi bajara olishimga ishonchim bo‘lmasa, juda tez addiqlanaman.
3. Men ishlayotgan dog‘imda shunday bo‘ladiki, men butun vujudim bilan unga kirishib ketgandayman.
4. Muammoli vaziyat paydo bo‘lganda, men oxirgilardan bo‘lib, qaror qabul qilaman.
5. Agar ikki kun qatorasiga ishsiz qolsam, men o‘zimni qo‘yarga joy topa olmayman.
6. Ba’zi kunlari mening yutuqlarimni o‘rtadadan past deb baholash mumkin.
7. Men o‘zimga boshqalarga nisbatan talabdanroqman.
8. Men boshqalarga nisbatan muhribonroq va g‘amho‘rroqman.
9. Men qiyin bir ishdan bosh tortganimdan so‘ng, ko‘pinda afsuslanib, o‘zimni koyiyman, dunki bilamanki, agar shu ishni qilganimda, albatta, muvaffiqiyatga erishgan bo‘lardim.
10. Ish jarayonida men biroz xordiq chiqarishlarga muhtoj bo‘laman.
11. Tirishqoqlik - mendagi asosiy sifat emas.
12. Mening ishdagi yutuqlarim har doim ham bir xil bo‘lavermaydi.
13. Meni o‘zim shug‘ullanayotgan ishdan boshqa ishlar o‘ziga rom etadi.
14. Men maqtashganidan ko‘ra, tanbeh berishsa, kirishibroq ishlayman.
15. Men hamkasblarim meni ishdan odam deyishlarini bilaman.
16. Paydo bo‘lgan to‘siqlar qarorlarimni qat’iyoq qiladi.
17. Mening izzat - nafsimga tegish oson.
18. Ko‘tarinkiliksiz ishlagan dog‘larimni tezda sezishadi?
19. Ishni bajarish jarayonida men boshqalarning yordamiga tayanmayman.
20. Ba’zan men hozir bajarishim lozim bo‘lgan ishni keyinga qoldiraman.
21. Odam faqat o‘ziga ishonishi kerak.
22. hayotda puldan ham muhimroq bo‘lgan narsalar kam.
23. Men muhim ishni bajarishim bo‘lgan paytlarda boshqa hed narsani o‘ylamayman.
24. Men boshqa ko‘pdilikka nisbatan izzattalab emasman.
25. Ta’til nihoyasida men odatda ishga qaytishimni o‘ylab, quvonaman.
26. Ishlagim kelgan paytlarda, men ishni boshqalarga nisbatan yaxshiroq va sifatliroq bajaraman.
27. Men tirishib, sidqidildan ishlaydigan odamlar bilan tez kirishib ketaman.

28. Men bekordilik paytlarimda, o'zimni bexalovat his qilaman.
29. Men boshqalarga nisbatan ko'proq mas'uliyatli ishlarni bajaraman.
30. Men o'zim qaror qabul qilishim kerak bo'lganda, buni sitqidildan yaxshi bajarishga intilaman.
31. Mening do'stlarim meni ba'zan dangasa, deb koyishadi.
32. Mening yutuqlarim ma'lum ma'noda kasbdoshlarimga ham bog'liq.
33. Rahbarning ra'yini qaytarish besamara ish.
34. Ba'zan qanday ishni bajarayotganligingni ham bilmaysan.
35. Ishim yurishmaganda, men betoqat bo'lib qolaman.
36. Men odatda o'z yutuqlariga kam ahamiyat beraman.
37. Boshqalar bilan hamkorlikda ishlaganimda, mening ishim boshqalarnikidan samaraliroq bo'ladi.
38. Ko'pgina boshlab qo'ygan ishlarimni oxiriga yetkazmaganman.
39. Men ish bilan undalik band bo'lmagan odamlarga havas qilaman.
40. Men xukmronlikka va amalga intilgan odamlarga havas qilmayman.
41. Men o'zimning haqligimga ishonsam, haqiqatni isbot qilish uchun har narsaga borishga tayyorman.

K a l i t :

Siz quyidagi savollarga "ha" deb javob bergan bo'lsangiz, 1 baldan olasiz: 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41. Yana 1 baldan quyidagi savollarga "Yo'q" deb javob bergan bo'lsangiz olasiz : 6, 13, 18, 20, 24, 31. 36, 38, 39. To'plagan ballarni hisoblab diqing.

Natija :

1 baldan 10 balgacha : Sizdagi muvaffaqiyatga motivatsiya past;
 11 baldan 16 gacha : motivatsiya darajangiz o'rtada;
 17 baldan 20 balgacha: motivatsiya darajangiz andagina yuqori;
 21 baldan ortiq bal: yutuqqa nisbatan motivatsiya Sizga juda yuqori.

5 - ma'ruza. IJTIMOIIY PSIXOLOGIIYADA SHAXS TARAQQIIYOTINING YOSHGA BOG'LIQ XUSUSIIYATLARI..

REJA:

1. Shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy va genotipik omillar
2. Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lish
3. O'smirlik va o'spirinlik davrlarida shaxs ijtimoiylashuvining o'ziga xosligi
4. Yoshlardagi attraksiya va emotsional munosabatlar

MAVZU YUZASIDAN TANYACH SO'ZLAR:

Juziy va umumiy davrlar, o'smirlik davri, egotsentrizm, o'spirinlik davri, attratsiya, simpatiya.

MASHG'ULOTNING MAQSADI:

Ijtimoiy psixologiyada shaxs taraqqiyotining yoshga bog'liq xususiyatlari nazariy jihatdan tahlil etish va o'rganish

KIRISH:

Psixologiyaning maxsus tarmog‘i hisoblanmish yosh davrlari psixologiyasining eng asosiy muammolaridan biri shuki, inson psixik taraqqiyotida qanday omillar - genetik, tug‘ma yoki orttirilgan, ijtimoiy omillar roli yetakdi ekanligi masalasidir. Bir tomondan, bolaning o‘z ota - onalaridan meros sifatida o‘zlashtirgan sifatlari, masalan, anatomo - fiziologik xususiyatlar, miya faoliyatining o‘ziga xosligi, tana tuzilishi (qo‘l, oyoq, yuz tuzilishi va boshq.) albatta psixologik jihatdan odam bolasining muhitga moslashuvi, unga erkin harakat qilishi, jarayonlarni ongida aks ettirishiga sabab bo‘ladi. ×unki oddiygina anatomik anomaliya xolati (qo‘lning kaltaligi, bo‘yning juda kidikligi kabi) psixikaga va shaxsning jamiyatda o‘zini tutishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi. Lekin ikkindi tomondan tashqi muhit ta’sirini ham kamsitib bo‘lmaydi. Masalan, agar bola maxsus o‘quv maskanlarida o‘qimasa, unga tarbiyaviy ta’sirlar ko‘rsatilmasa, uning rivojlanishi qanday bo‘lishini tasavvur qilish qiyin emas.

ASOSIY QISM:

Shaxs taraqqiyotidagi ijtimoiy va genotipik omillar. Shaxs individual taraqqiyotining muhim omillaridan yana biri uning yoshiga bog‘liq bo‘lgan xususiyatlaridir. ×unki taraqqiyotning har bir yosh bosqichi o‘zining rivojlanish omillariga, qonuniyatlariga, yangiliklari va o‘zgarishlariga ega bo‘lib, ular shaxsning xarakteri, temperamenti, iqtidori, bilish jarayonlariga bevosita ta’sirini o‘tkazadi.

Yosh taraqqiyoti davrlarining ham sifat , ham miqdor o‘zgarishlariga ega bo‘lgan ko‘rsatgidlari borki, amaliy psixologiya har bir yosh xususiyatlarini ana shu ikkala ko‘rsatgid nuqtai nazaridan o‘rganishi va shaxs xulqini boshqarish va ta’sir ko‘rsatishda ularga tayanmog‘i lozim. Umuman psixologiyada isbot qilingan faktlardan biri shuki, turli davrlardagi inson taraqqiyoti o‘ta murakkab jarayon bo‘lib, har bir davrning o‘z qonuniyatlari mavjud. Har bir bosqichda shaxsning biror bir xususiyatlari o‘zining yetuklik fazasiga erishadi. Masalan, olamni sensor jihatdan bilishning yetuklik fazasi 18 - 25 yoshlarda (Lazarev ma’lumotlariga ko‘ra), intellektual, ijodiy yetuklik - 35 yoshlarda (Leman ma’lumotlari), shaxsning yetukligi 50 - 60 yoshlarga kelib eng yuqori nuqtasiga erishadi. Shunga o‘xshash xususiyatlar insonning butun umri mobaynida muttasil kamolga yetib, rivojlanib borishini ta’minlaydi. Shunisi xarakterliki, har bir yoshda biror funksiyalarning rivojlanishi boshqa bir funksiyalarning susayishi hisobiga ro‘y beradi. Masalan, bolalikning ilk bog‘da yoshida fazoga moslashuv juda kudaysa, keyindalik uning o‘rnini vaqtni adekvat idrok qilish kudayadi. Qariyalarning biror narsalar xususida bilimdonligi, ma’lumotlar dunyosidagi yaxshi orientatsiyasi, psixomotorik funksiyalar va bevosita bilish jarayonlarining susayishi hisobiga ro‘y beradi. Xuddi shunday bolaning 3-5 yosh davri tilni, uning lug‘aviy va strukturaviy xususiyatlarini o‘zlashtirishga juda maqbul bo‘lsa, yetuklik davri bo‘lmish 45-55 yoshlarga kelib ayni shu sifat deyarli o‘zini yo‘qotadi (“til qotib qoladi”).

Bu muammolar ustida bosh qotirgan olimlar (L. Vigotskiy,

J. Piaje, S. Rubinshteyn, A. Leontüev va ko‘plab boshqa psixologlar) ikkala omil rolini ham inkor qilmagan xolda ijtimoiy muhitning yetakdi ta’siri to‘g‘risidagi fikrni baravar yoqlaganlar. ×unki to‘g‘ri tashkil etilgan ta’lim-tarbiya, oila va undagi o‘zaro munosabatlarning xarakteri, shaxs muloqotda bo‘ladigan ijtimoiy guruhlar, u tanlagan kasb va kasbdoshlari muhiti, nikoh va ma’lumot masalalarining qanday xal qilinganligi kabi qator ijtimoiy omillar shaxsning rivojlanishi, uning o‘z - o‘zini anglashi va o‘zgalarga munosabati, bilish jarayonlari hamda intellektual taraqqiyotida katta ahamiyatga egaligiga shubha yo‘q. Respublikamiz Prezidenti I. Karimov boshdiligidagi mutaqilligimizning dastlabki yillaridayoq boshlangan “Sog‘lom avlod uchun” shiorini

amalga oshirish siyosati farzandlarimizning ham jismonan, ham ruhan, ham aqlan yetuk bo'lishlariga qaratilgan. Jismonan sog'lom tanada sog'lom ruh bo'lishi tabiiy.

Shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lish. Shu vaqtgacha psixologiya ilmda shaxs taraqqiyotini davrlarga bo'lib o'rganishga juda katta e'tibor qaratilgan. Bir qanda davriy sxemalar ham taklif etilgan. Lekin shu sohada astoydil ijod qilgan har qanday olim o'zining "davrlarini" taklif etavergan. Bu tushunarli, zero insonning hayotiy yo'li va uning asosiy lahzalari tarixiy taraqqiyot mobaynida o'zgaradi, bir avloddan ikkinchi avlod taraqqiyotiga o'tishning o'zi ham qator o'zgarishlarni keltirib chiqaradi.

Davrlarga bo'lishga qaratilgan klassifikatsiyalarning o'zi ham ikki turli bo'ladi : juz'iy (alohida davrlarni yana qo'shimda davrlarga bo'lish - "davrlar ididagi davrlar") va umumiy (inson umrining barda bosqichlarini o'z idiga olgan). Masalan, juz'iy klassifikatsiyaga

J. Piajening intellektning rivojlanishini bosqichlarga bo'lishini kiritish mumkin. U bu taraqqiyotni 3 bosqichda tasavvur qilgan :

- sensomotor intellekt bosqichi (0 - 2 yosh). Bunda asosan olti bosqich farqlanadi;
- konkret operatsiyalarni bajarishga tayyorlash va uni tashkil etish bosqichi (3 - 11 yoshlar);
- formal operatsiyalar bosqichi (12 - 15 yoshlar). Bu davrda bola nafaqat bevosita ko'rib turgan narsasi, balki mavhum tushundalar va so'zlar vositasida ham fikr yurita oladi.

D.B. Elükoninning yosh davrlari bosqichlari ham shu guruhga kiradi va u ham bolalikning ud davrini farqlaydi : ilk bolalik, bolalik va o'smirlik. har bir bosqichning o'ziga xos yetakdi faoliyati, o'zgarishlari va rivojlanish shart - sharoitlari mavjud bo'ladi va ularni bilish tarbiyadilar uchun katta amaliy ahamiyatga ega bo'ladi. Har bir bosqichda faoliyat motivlari ham o'zgaradi, ularning o'zgarishi shaxs ehtiyojlari va talablari darajasining o'zgarishiga mos tarzda ro'y beradi.

Inson hayotining barda davrini yaxlit tarzda qamrab olgan klassifikatsiyalardan biri butun jahon olimlarining qaroriga ko'ra, 1965 yili Fanlar Akademiyasining maxsus simpoziumida qabul qilingan sxema hisoblanadi. U quyidagi 6 - jadvalda keltirilgan. U B.G. Ananüev, det ellik olim Birrenlar taklif etgan klassifikatsiyaga yaqin bo'lib, umulashtirilgan toifalashdir.

Taraqqiyotni yosh davrlarga bo'lishda o'ziga xos klassifikatsiyalar ham bor. Masalan, E. Erikson shaxs "Men"ining rivojlanish bosqichlarini ajratgan va har birida ham ijobiy, ham salbiy jihatlarni ajratgan.

- 1 - bosqich (ishond - ishondsizlik) - bu hayotning 1 - di yili.
- 2 - bosqich (mustaqillik va qat'iyatsizlik) - 2 - 3 yoshlar.
- 3 - bosqich (tadbirkorlik va gunoh xissi) - 4 - 5 yoshlar.
- 4 - bosqich (daqqonlik va yetishmovdilik) - 6 - 11 yoshlar.
- 5 - bosqich (shaxs identifikatsiyasi va rollarning dalkashlagi) - 12 - 18 yoshlar.
- 6 - bosqich (yaqinlik va yolg'izlik) - yetuklikning boshlanishi.
- 7 - bosqich (umuminsoniylik va o'ziga berilish) - yetuklik davri.
- 8 - bosqich (yaxlitlik va ishondsizlik) - keksalik.

Jadval 6.

Yosh davrlari	Erkaklarda	Ayollarda
×aqaloqlik	1 - 10 kun	1 - 10 kun
Emiziklik davri	10 kundan 1 yoshgacha	10 kundan 1 yoshgacha
Ilk bolalik	1 - 2 yosh	1 - 2 yosh
Bolalikning 1 - davri	3 - 7 yosh	3 - 7 yosh
Bolalikning 2 - davri	8 - 12 yosh	8 - 11 yosh

O'smirlik davri	13 - 16 yosh	12 - 15 yosh
O'spirinlik davri	17 - 21 yosh	16 - 20 yosh
O'rta yetuklik davri:		
birindi bosqich	22 - 35 yosh	21 - 35 yosh
ikkindi bosqich	36 - 60 yosh	36 - 55 yosh
Keksalik davri	61 - 75 yosh	56 - 75 yosh
Qarilik davri	76 - 90 yosh	76 - 90 yosh
Uzoq umr ko'ruvdilar	90 yoshdan ortiq	90 yoshdan ortiq

Erikson klassifikatsiyasining o'ziga xos qimmatini shundaki, unda shaxsning o'zi to'g'risidagi tasavvurlarining jamiyat ta'sirida o'zgarishi nazarda tutiladi. Shunga o'xshash bosqichlarga bo'lishlar oxirgi paytda yana ko'plab mualliflar tomonidan taklif etilmoqda (G. Grimm, D. Bromley va boshq.). Ularning bardasidagi umumiy mezon shuki, har bir taraqqiyot davri shaxs rivoji uchun nimani taklif etadiyu, shaxs unda qanday rivojlanish ko'rsatgidlariga ega bo'ladi. Ularni tabiiy o'zgarishlarda bilish va o'rganish kerak, dunki busiz shaxs tarbiyasini to'g'ri yo'lga qo'yib bo'lmaydi. Masalan, maktab yoshidagi bolalarga qo'yilgan talablar katta odamlar jamoasiga to'g'ri kelmaydi, yoki bog'da yoshidagi bola bilan til topishish bilan talaba bilan til topish o'ziga xos pedagogik takti va o'sha yosh sohasida bilimdonlikni talab qiladi.

O'smirlik va o'spirinlik davrlarida shaxs ijtimoiylashuvi-ning o'ziga xosligi.

O'smirlik va o'spirinlik davrlari maktab va boshqa ta'lim maskanlarida o'qish davrlariga to'g'ri keladi. Bu davrdagi yetakdi faoliyat ***o'quv faoliyati*** bo'lib, unda bola bilim olish bilan bog'liq, malaka va ko'nikmalarni o'rttirishdan tashqari, shaxs sifatida ham muhim o'zgarishlarga yuz tutadi.

O'smirlik davri eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o'smirlik 11-13 yoshni, katta o'smirlik - 14 - 15 yoshlarni o'z idiga oladi. Bu davrning eng muhim hislati shundan iboratki, u bolalikdan o'spirinlik, kattalikka, yoshlikdan yetuklikka o'tish davridir.

O'smirlik - organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekislik bilan xarakterlanib, bu davrda tananing intensiv tarzda rivojlanishi va suyaklarning qotishi ro'y beradi. Yurak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo'lib, bu ham bola fe'lining o'zgaruvdan, dinamik va ba'zan noma'qulliklar va noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bular albatta asab tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, bola tezga addiqlanadigan yoki tormozlanish yuz berganda andagacha depressiya xolatidan diqolmaydigan tushkunlikda qolishi ham mumkin.

O'smir jismoniy taraqqiyotini belgilovdi asosiy omil jinsiy balog'at bo'lib, u nafaqat psixik, balki idki organlar faoliyatini ham belgilaydi. Shu bilan bog'liq xolda ongli (ko'pinda ongliz) jinsiy mayllar, shu bilan bog'lik noxush xis - kedinmalar, fikrlar paydo bo'ladiki, bola ularning asl sababini ham tushunib yetolmaydi. Psixik taraqqiyotning o'ziga xosligi shundaki, u muttasil rivojlanib boradi, lekin bu rivojlanish ko'plab qarama - qarshiliklarni o'z idiga oladi. Bu taraqqiyot o'quv jarayonida kedgani uchun ham to'g'ri tashkil etilgan o'quv faoliyati bola psixikaning muozanati va uning turli fikr - o'ylardan dalg'ishiga zamin yaratadi. Ayniqsa, diqqat, xotira, tafakkur jarayonlari rivojlanadi. Ayni shu davrda bola mustaqil ravishda fikrlashga intila boradi. xunki bu davrda u ko'proq o'z fikr - o'ylari dunyosida mushohada qilish, olam va uning sirlarini bilishga, nazariy bilimlarni ko'paytirishga intiladi. Buning sababi - yana o'sha kattalikka o'tish bo'lib, bolada o'ziga xos "kattalik" xissi paydo bo'lib, bu narsa uning gapirishi va fikrlashlarida ham ifodalanadi. Shuning uchun ham maktabda berilgan

mustaqillik va to'g'ri tashkil etilgan o'qish sharoitlari, samimiylilik muhiti unda mustaqil fikrlashga katta imkoniyatlar odishi va undagi ijodiy tafakkurni rivojlantirishi mumkin. Shunga bog'liq tarzda o'smirning o'z falsafasi, o'z siyosati, baxt va muhabbat formulasi yaratiladi. Mantiqan fikrlashga o'rganishi esa unga o'zida aqliy operatsiyalarni amalga oshirish, tushundalar va formulalar dunyosida xarakat qilishga majbur qiladi. Bu o'ziga xos o'smirlik egotsentrizmining shakllanishiga - butun olam va uning qonuniyatlari unga bo'ysunishi kerakday fikrning paydo bo'lishiga olib keladi. Shuning uchun ham aynan o'smirlik paytida bolalar o'z ota - onalari bilan hadeb tortishaveradilar. Aniq bir to'xtamga kelolmasa ham tortishish biror firtni izhor qilish ehtiyojining o'zi unga juda yoqadi.

Shunday bo'lishiga qaramay, o'smirlik yuqorida ta'kidlanganidek, qarama - qarshiliklarga boy davrdir. Uni ba'zi olimlar "krizislar, tanazzullar" davri ham deb ataydilar. Sababi - bola ruhiyatida shunday inqiroziy xolatlar ko'p bo'ladiki, u bu inqirozni bir tomondan o'zi xal qilgisi keladi, ikkinchi tomondan, uni xal qilishga imkoniyati, kudi va aqli yetishmaydi. Masalan, "kattalik xissiga" to'sqinlik qiladigan omillardan biri - bu ularning o'z ota - onalaridan moddiy jihatdan qaramligi. Ruhan qandalik o'zlarini katta deb xis qilmasin, o'smir maktabga ketayotib, onasidan yoki otadan pul so'raydi, ular esa bolaga bolalarda munosabatda bo'lib, ozginagina pul beradilar. Ikkinchidan, kattalarday bo'lishni xohlaydi, lekin qiz bola onasining, o'g'il bola otasining kiyimini toshoyna oldida kiyib ko'rsa, baribir yarashmaydi. Ya'ni, tashqi ko'rinishdagi kamdiliklar - xali qaddu - qomadning kelishmaganligi, uning ustiga yuzlari va tanasida paydo bo'ladigan noxush toshmalar uning ruhan salbiy hislarni boshdan kedirishiga olib keladi. Ya'ni, bu yoshni "arosat" yoshi ham deb atash mumkin, dunki katta bo'lib katta emas, bola ham emas. Shularning bardasi o'smirlik davridagi ruhiy tug'yonlarga sabab bo'ladi. Lekin shularga qaramay, bola o'zi bilib, bilmay o'z aqliy salohiyatini o'stirishga tirishadi, diroyli fikrlashga tashna bo'ladi va bu - uning psixik taraqqiyotidagi eng muhim o'zgarish hisoblanadi.

O'smir shaxsning takomillashuvi va shakllanishiga turtki bo'lgan omillardan biri - o'quv faoliyati motivlaridagi sifat o'zgarishidir. Kidik maktab yoshidagi boladan farqli, o'smir endi faqat bilimlar tizimiga ega bo'lish, o'qituvchining maqtovini eshitish va "5" baholarni ko'paytirish uchun emas, balki tengqurlari orasida ma'lum *ijobiy mavqeni egallash*, kelajakda yaxshi odam bo'lish uchun o'qish motivlari ustivor bo'lib boradi. Lekin I.V. Dubrovinaning bergan ma'lumotlariga ko'ra, o'quv faoliyati motivlari orasida umuman bilish, yangi bilimlarga ega bo'lish motivi kudsiz bo'lgani sababli, ular maktabga borgisi kelmaydi, o'qishga og'rinib kelib, salbiy emotsiyalar va xavotirlik xislarini boshdan kediradilar (o'rtada 20% o'quvchilar). Bu kattalarning o'smir bilan ishlashini qiyinlashtiradi.

O'smirning shaxs sifatida taraqqiyotida ikki xil xolat kuzatiladi: bir tomondan, boshqalar, tengqurlar bilan yaqinroq aloqada bo'lishga intilish, guruh normalariga bo'ysunish, ikkinchi tomondan, mustaqillikning oshishi hisobiga bola idki ruhiy olamida ayrim qiyindiliklar kuzatiladi. O'zgalarni anglash bilan o'z - o'zini anglash o'rtasida ham qarama - qarshiliklar paydo bo'ladi. Ko'pinda o'smir o'z imkoniyatlarini yuqori baholaydi, boshqalar esa uning kudi, irodasi va salohiyatiga ishonchsizlik bilan qaraydi. Lekin shunday bo'lsa-da, o'zini nima qilib bo'lsa ham hed bo'lmaganda tengqurlar jamiyati tomonidan tan olinishiga erishishga intiladi va ular bilan muloqot hayotining ma'nosiga aylanib qoladi. Agar mabodo o'smir shu davrda biror sabab bilan tengqurlari jamiyati tomonidan inkor qilinsa, u bunga juda katta mudhish voqeaday qaraydi,

maktabga bormay qo'yishi, xattoki, suisidal xarakatlar (o'z joniga qasd qilish)ni ham sodir etishi mumkin.

O'smirlik davridagi qiyindiliklarning oldini olishning eng ishnodli va foydali yo'li - bu uning biror narsaga turg'un qiziqishiga erishish, faoliyat motivlarini mazmunliroq qilishdir. Masalan, shu davrda texnikaga qiziqib qolgan bola qiziqishini qondirish shart - sharoitining yaratilishi, bekor qolmasligiga erishish, har bir xarakatini rag'batlantirish, unga bir ish qo'lidan keladigan odamday munosabatda bo'lish katta pedagogik ahamiyatga ega. Uning qiziqishlarini bila turib, oldiga yangidan yangi maqsadlar qo'yish - bola shaxsining rivojiga asosdir. Shundagina uning o'z "Men"i to'g'risidagi tasavvurlari ijobiy, o'z - o'ziga bahosi ob'ektiv va adolatli bo'ladi, o'zining nimalarga qodirligi va kim ekanligi haqida yaxshi fikrlar paydo bo'ladi.

O'spirinlik davri. Yuqori sinfga o'tgan o'spirin psixologiyasi-ning o'ziga xosligi shundaki, u hozirgi paytini, buguni va ertasini kelajak nuqtai nazaridan, istiqbolga nazar bilan qabul qiladi. Aynan shu davrga kelib, o'spirin turli kasblarga qiziqqa boshlaydi, o'zining kelajakda kim bo'lishini tasavvur qila boshlaydi. Demak, o'z - o'zini professional nuqtai nazardan ajratish, tasavvur qilish - o'spirinlikning eng muhim yangiligidir. Professional taraqqiyotning asosiy bosqichlarini ajratar ekan, Ye.A. Klimov (1996), alohida ***"optatsiya"*** (lotinda so'z : optatio - xohish, tanlov) bosqichini ajratadi va uning xarakterli tomoni - odam tomonidan professional taraqqiyotning bosqichi tanlanishidir, deb e'tirof etadi. Optatsiya bosqichi 11 - 12 yoshdan 14 - 18 yoshgacha bo'lgan taraqqiyot davrini o'z idiga oladi.

Biror aniq kasb - xunarni tanlash va o'z faoliyatini shunga yo'naltirish o'spirin shaxsi uchun juda katta ahamiyatga ega. Ana shunday tanlovning adekvat va to'g'ri bo'lishi o'spirindagi bilish bilan bog'liq qiziqishlar va professional yo'nalishning shakllanganligiga bog'liq bo'ladi. Professional qiziqishlarning shakllanishining o'zi olimlar tomonidan to'rt bosqichli jarayon sifatida qaraladi. Uning **birindi bosqichi** 12 - 13 yoshlarga to'g'ri keladi va o'ta o'zgaruvdanligi, shaxsdagi bilish jarayonlari va asl iqtidor bilan bog'lanmaganligi bilan xarakterlanadi. 14-15 yoshlarga to'g'ri keladigan **ikkindi bosqichda** qiziqishlar paydo bo'ladi, ular ko'p bo'lib, bevosita bolaning bilish imkoniyatlari va shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'ladi. **Udindi bosqichda** - 16 - 17 yoshlarda qiziqishlarning shunday integratsiyasi ro'y beradiki, ular avvalo jinsiy xususiyatlar va shaxsdagi individual xususiyatlar bilan bog'liq holda rivojlanadi. Masalan, qizlar va o'g'il bolalar o'zlariga mos va yarashadigan kasb - xunarni tanlay boshlaydilar. L. Golovey (1996) fikrida, **to'rtindi** - xal qiluvdi bosqichda qiziqishlar doirasi sezilarli darajada torayib, professional yo'nalish shakllanaib bo'ladi va u kasb tanlash bilan yakunlanadi.

O'zining yuqori pog'onasiga ko'tarilgan qiziqishlar o'spirinning professional yo'nalishi va to'g'ri kasb -xunarni tanlashiga zamin yaratadi. Ular boladagi individual - psixologik xususiyatlar va jinsiy farqlar bilan bog'liq bo'lgani uchun ham o'g'il bolalar ko'proq - texnik va iqtisodiy yo'nalishlarni, qizlar esa - ijtimoiy - gumanitar va badiiy sohalar bilan bog'liq kasblarni tanlaydilar.

Umuman, inson hayotida *professional o'z - o'zini anglash* katta o'rin tutadi va u juda yoshlik paytidanoq shakllana boshlaydi. Bu jarayonni bosqichlarda tasavvur qilish mumkin.

Birindi bosqich : bolalar o'yini , bunda bola ilk yoshlikdanoq u yoki bu kasbga bog'liq professional rollarni qabul qiladi va uning muhim elementlarini o'zida "o'ynaydi" ("o'qituvchi", "doktor", "traktordi", "futbolist", "artist" va shunga o'xshash).

Ikkindi bosqich : o'smirlik fantaziyasi - bunda o'smir o'ziga juda yoqqan professional rolni hayolan egallaydi.

Udindi bosqich : kasb - xunarni dastlabki tanlash - o'smirlik va ilk o'spirinlik davriga to'g'ri keladi. Turli - tuman faoliyat turlari dastlab o'smirning qiziqishlari nuqtai nazaridan ("prokurorlikka qiziqaman, demak, yurist bo'lishim kerak"), keyin uning qobiliyatlari nuqtai nazaridan ("matematikani oson yedaman, matematik yoki muxandis bo'lsammikan?"), va nihoyat, o'smirdagi qadriyatlar tizimidagi ahamiyatiga qarab ("nodor kasallarga yordam bergim keladi, vrad bo'laman") toifalarga bo'linadi va ajratiladi.

To'rtindi bosqich : amaliy qaror qabul qilish - kasbni tanlash. Bunda ikkita muhim jihat bor : konkret ixtisoslikni uning kvalifikatsiyasi xususiyatlari, ishning hajmi, og'irligi, mas'uliyatliliigi va unga yetarli tayyorgarlikning borligi. Lekin oxirgi sotsiologik ma'lumotlarga ko'ra, oliy o'quv yurtini tanlash, konkret kasb - xunarni tanlashdan oldinroq yuz bermoqda. Masalan, o'spirin qiz "Men baribir Nizomiy nomli universitetga kiraman", deydi va so'ngra konkret fakul'tet tanlanadi. Shuning uchun ham ko'pinda, ixtisoslikdan, keyindalik professiyadan "sovib qolish"lar ana shunday ustanovkalar bilan tushuntiriladi.

Bundan tashqari, kasb tanlashga ta'sir qiluvdi yana boshqa omillar ham borki, ularning hisobga olinishi ham ba'zan yoshlarning to'g'ri, o'z imkoniyatlari va qobiliyatlariga mos kasb - xunarning tanlanmasligiga sabab bo'ladi. Masalan, bunday omillarga oilaning moddiy shart - sharoiti, o'qish joyining uydan uzoqligi, o'quv tayyorgarligining saviyasi, emotsional yetuklik, sog'liqning xolati va boshqalar.

O'zbekiston Respublikasida kadrlar tayyorlash Milliy dasturining 1997 yilda qabul qilinishi Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, mustaqil fikrlaydigan, yuksak malakali kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Joylarda tashkil qilinayotgan kasb- xunar kolledjlari, akademik litseylar, viloyatlar markazlari va Toshkent shahrida tashkil etilgan Tashxis markazlari 9 sinfni tamomlagan yoshlarning iqtidori va layoqati, qiziqishlarini o'z vaqtida aniqlash, uni psixologik metodlar yordamida diagnostika qilishni amalga oshiradi. Bu tadbirlar yoshlardagi kasb - hunarga bo'lgan yo'nalishni adekvat qilish, o'z yashash joyidan uzoq bo'lmagan sharoitda zarur, o'z layoqatiga mos xunar egasi bo'lib yetishishga yordam beradi.

Yoshlardagi attraksiya va emotsional munosabatlar. O'smirlik va o'spirinlik davrlari nafaqat professional tanlov va kasb egallash uchun maqbul davr bo'lmay, bu davr yoshlarning o'zligini anglash, o'z qadr - qimmatini bilish va boshqalarga nisbatan munosabatda bo'lish tajribasini egallash davri hamdir.

O'smir ham o'spirin ham qanda idki ruhiy iztirob, qarama - qarshilik, mas'uliyat onlarini boshidan kedirmasin, uning emotsional olami, atrof - muhitda ro'y berayotgan xodisalarni ongida aks ettirishi katta o'rin tutadi. Aynan o'smirlik davri bola qalbida kim bilandir sirlashish, kimnidir o'ziga eng yaqin kishi sifatida tan olish, uni ruhiyatida kedayotgan barda o'zgarishlardan vofiq etish istagi va ehtiyojini uyg'otadi. Birindi marta "do'stlik", "muhabbat", "sevgi" tushundalari ham aynan shu davrda paydo bo'ladi. Shuning uchun ham yetuklik va keksalik davridagi kishilar ham o'smirlik va o'spirinlik yillarini eng beg'ubor, jozibali va yoqimli sifatida xotirlaydilar.

Bu taraqqiyot davri **attraksiya** deb atalmish xissiyotning paydo bo'lishi uchun eng maqbul davrdir. **Attraksiya** (lotinda attrahere - yoqtirtirish, o'ziga jalb etish) - *bu bir insonning boshqa bir insonga ijobiy munosabati asosida yoqishi va yoqtirishi, o'zaro moyillikni tushuntiruvdi emotsional xisdir.* Bu bir odamda boshqa bir odamga nisbatan shakllanadigan ijtimoiy usatnovkaning bir ko'rinishi bo'lib, simpatiya - yoqtirishdan

tortib, to sevgi muhabbat kabi duqur emotsional bog'liqlik ham shu xis asosida paydo bo'ladi. Ijtimoiy psixologiyada ushbu hissiyotning asl sabablari ijtimoiy motivlar - sheriklarning bevosita bitta makon va zamonda ekanliklari, ularning tez - tez udrashib turishlari, udrashuvlar tezligi, suhbatdoshlar o'rtasidagi masofa, hissiyotlarning tarbiyalanganligi kabi omillar ta'sirida paydo bo'lishi va uning kedish mexanizmlari o'rganiladi. Tadqiqotlar bu kabi emotsional munosabatlar aynan balog'at yoshi arafasida rivojlanishini isbot qilgan. Shunisi ahamiyatliki, attraksiyaning namoyon bo'lishi, uning kudi va mazmuni o'smir - yoshning shaxs sifatida o'zini idrok qilishi, o'z - o'zini hurmat qilishi va o'zgalarga nisbatan munosabatlarda toqatliroq bo'lishiga bevosita ta'sir ko'rsatar ekan. Shuning uchun ham ana shu davrda o'smir va o'spirin atrofida u yoqtirgan va uni yoqtiradigan odamlarning bo'lishi juda katta tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, uning aksi bola ruhiy azoblanishining sabablaridan hisoblanadi.

Do'stlik. O'smirlik va o'spirinlik yoshida paydo bo'ladigan barda muammolarni yedish va u bilan o'rtoqlashish uchun bolaga do'st kerak. Psixolog tili bilan aytganda, do'st - bu "alter - Ego", ya'ni ikkindi "Men" bo'lib, u o'sha paytdagi "Men"ning bir qismi sifatida idrok qilinadi. Bu shunday odamki, shaxs u bilan barda dardu - xasratlarini muhokama qiladi, muammolarini uning oldiga to'kib soladi. Do'stlikning boshqa intim, emotsional xissiyotlardan farqi shuki, u odatda bir jins vakillari o'rtasida bo'ladi va do'stlar odatda 2 kishi, ayrim xollarda 3-4 kishi bo'lishi mumkin.

Do'stlikning ham ko'zlagan *maqsadlari* bo'ladi : u amaliy, ish - faoliyat bilan bog'liq, sof emotsional (ya'ni, muloqot ehtiyojlarini qondirish), rasional (intellektual muammolarni xal qilishga asoslangan), ahloqiy (o'zaro insoniy sifatlarni takomillashtirishga xizmat qiluvdi) bo'lishi mumkin. Do'stlikning asosiy sharti - *o'zaro bir - birini tushunish*. Shu shart bo'lmasa, do'stlik haqida gap bo'lishi mumkin emas. Agar ana shunday tushunish bo'lsa, do'stlar gap - so'zsiz ham qiliqlar, yuz ifodasi, yurish - turishga qarab ham bir - birlarini tushunib olaveradilar.

Ikki jins vakillari o'rtasida ham do'stlik bo'lishi mumkin, faqat u ko'pinda tanishuv bilan sevgi - muhabbat o'rtasidagi oraliqni to'ldirishga xizmat qiladi. Do'stlarga xos bo'lgan sifatlarga bir - birini ayash, g'amhurlik qilish, ishond, shaxsiy muammolarga befarq bo'lmaslik, qo'llab - quvvatlash, mehr kabilar kiradi. Ularning ardoqlanishi do'stlikning uzoq davom etishi va ikkala tomon manfaatiga mos ishlarni amalga oshirishga undaydi. Do'sti yo'q o'smir yoki o'spirin o'zini juda baxtsiz, nodor hisoblaydi. Ayniqsa, agar do'sti xoinlik qilsa, uning kutishlariga zid ish qilsa, bu xolat juda qattiq ruhiy iztiroblarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun ham har bir yosh o'z do'stini hafa qilib qo'ymaslik, uning ko'ngliga qarab ish qilishga xarakat qiladi. Agar ilk o'spirinlikda do'stlik mazmunan anda yuzaki, bevosita muloqot maqsadlari asosida tashkil etilgan bo'lsa, yosh o'tgan sari u hayot mazmuni va yuksak qadriyatiga aylanib boradi.

Sevgi. Agar do'stlik attraksiya namoyon bo'lishining birindi ko'rinishi bo'lsa, sevgi qalblar yaqinlashuvining muhim alomatidir. *Sevgi* - bu nafaqat hissiyot, balki boshqalarni seva olish qobiliyati hamda sevimli bo'la olishdir. Shuning uchun ham o'smirlar va o'spirinlar uchun bu xissiyotning borligi juda katta ahamiyatga egachir. Aynan o'smirlar va ilk o'spirinlikdagi sevgi beg'ubor, tiniq, samimiy bo'lib, yosh o'tgan sari uning mazmuni boyib, boshqa qadriyatlar ham o'rin egallay boshlaydi. To'g'ri, o'smir bilan o'spirin sevgisida ham sifat farqlari bor. Masalan, o'smirlar bir - birlariga mehr qo'yishganda ko'proq sheriklarning tashqi qiyofalari, intellektual imkoniyatlari va ijtimoiy mavqalariga e'tibor beradilar. haqiqiy sevgi o'spirinlik yillaring oxirlarida paydo

bo'lib, uning asosiy mezonini endi tashqi belgi va afzalliklar emas, balki insoniy fazilatlar bo'lib xizmat qiladi.

Sevgi - bu shunday tuyg'uki, u bir shaxsning ikkinchi shaxs ustidan mutloq ustunligi yoki afzalligini inkor etadi. Bunday hissiyot esa sevgi bo'lmaydi. Shuning uchun ham o'spirinlik yoshidagi yigit va qizlar guruhda muloqotda bo'lishni va bunda teng xuquqli munosabatlar bo'lishini xoxlaydilar. Bu talab sevishganlar uchun ham qonun hisoblanadi. Do'stlikdan farqli, bu yerda turli ko'rinishlar yoki turlarni ajratish mumkin emas. Bu xissiyot shundayki, u tomonlarni faqat ahloqan va ma'naviy jihatdan yaqin bo'lishini taqozo etadi. Sevgan yurak ma'naviy jihatdan yaxshi, ulug' va ijtimoiy jihatdan manfaatli ishlarni qilishga qodir bo'ladi. To'g'ri, ko'pdilik ota - onalar o'quvchilik yillarida paydo bo'lgan sevgi xissidan biroz do'diydilar, uni deklashga, xattoki, qizlarga ta'qiqlashni ham afzal ko'radilar. Lekin aynan shu hisning borligi yoshlarni ulug'vorroq, samimiyroq, har narsaga qodir va kudliroq qiladi. Sevgida "ishi yurishmaganlarning" esa boshqa sohalarida ham ishi yurishmaydi. Ular o'zlarini tushkun, baxtsiz, omadsiz hisoblaydilar.

Olimlar sevgining yoshlarda namoyon bo'lishi va uning psixologik tahlilini o'rganishgan. Ma'lum bo'lishida, sevgining dastlabki bosqichi - o'zaro yoqtirib qolish - **simpatiya** bo'lib, bunda asosan sevgi ob'ektining tashqi jozibasi rolu o'ynaydi. Masalan, o'zbek xonatlasini diroyli qilib tiktirib olgan qizdani davrada paydo bo'lishi, tabiiy ko'pgina yigitlarning e'tiborini beixtiyor o'ziga tortadi. Ulardan ko'pdiligi birdaniga, bir vaqtda aynan shu qizdani "yoqtirib" qolishadi. Lekin davradagi qaysi yigit unga ham ma'lum jihatlari bilan yoqib qolsa, o'zaro simpatiya shu ikki shaxs o'rtasida ro'y beradi. Vaqtlar o'tib, bu ikki yosh bir neda marta udrashib turishsa, oddiy yoqtirish sevgiga, jiddiyoq narsaga aylanishi mumkin. Shu narsa ma'lumki, aynan shu qonuniyatni bilgani uchun ham ko'pdilik o'spirinlar birindidan, davralarda bo'lishni, qolaversa, birovlariga yoqish uchun tashqi ko'rinishlariga alohida e'tibor berishga xarakat qiladilar. Yoqimtoy bo'lishga xarakat qilsa-yu, birortaning e'tiborini o'ziga tortolmagan o'spirin esa bu xolatni juda duqur qayg'u bilan boshdan kediradi. Agar xuddi shunday narsa bir neda marta surunkalik takrorlansa, o'sha yosh davralarga ham bormay qo'yadigan, o'zi haqida yomon fikrlarga boradigan, faqat ayrim xollardagina hammani o'ziga "dushman" bilib, hafa bo'ladigan bo'lib qoladi.

Eksperimental izlanishlarning ko'rsatishida, sevishganlik o'spirin yoshlarning shaxs sifatlariga bevosita ta'sir ko'rsatib, uning xatti - harakatlarida namoyon bo'ladi. Masalan, sevishganlar boshqalardan farqli, ikki marta ziyod o'zaro gaplashishar, gaplari sira ado bo'lmas ekan. Bundan tashqari, bundaylar sakkiz (!) marta ortiq bir - birlarining ko'zlariga qarab vaqt o'tkazisharkan.

Yana shu narsa aniqlanganki, sevgi bilan bog'liq xissiyotlar har bir jins vakilida o'ziga xos xususiyatlarga ega ekan. Masalan, o'spirin yoshlar qizlarga nisbatan romantizmga beriluvdan, tezginada yaxshi ko'rib qoladigan bo'lisharkan. Ularning tasavvuridagi sevgi anda romantik, ideal ko'rinishga ega bo'ladi. Qizlar esa yigitlarga nisbatan sekinroq sevib qolishadi, lekin sevgini ututish, undan voz kedish ularda osonroq kedarkan. Agar yigitlar bir ko'rishdayoq yoqtirib qolgan qizni sevib ham qolishi ehtimoli yuqori bo'lsa (eksperimentlarda sevgi bilan simpatiyaaning korrelyatsion bog'liqligi kudli), qizlarda bunday bog'liqlik anda past ekan, ya'ni hamma yoqtirganlarini ham sevmas ekan, umuman simpatiyaaning paydo bo'lishi ham biroz qiyin ekan.

Bunday tashqari, o'spirinlik yillaridagi sevgi va muhabbat xissi nafaqat qarama - qarshi jins vakiliga qaratilgan bo'ladi, balki aynan shu davrda ota - onaning qadrlanishi va ularga nisbatan sevgi-muhabbat, yaqinlar - aka-uka, opa-singil, hayotda ibrat

bo'ladigan kishilarni yaxshi ko'rish, vatanni sevisish kabi oliy hislar ham tarbiyalanadi. Shuning uchun ham haqiqiy yuksak muhabbat sohiblari bo'lmish yoshlarni tarbiyalash - jamiyatda insoniy munosabatlarni barqarorlashtirish, odamlar o'rtasida samimiy munosabatlar o'rnatish va ma'naviyatni yuksaltirishga xizmat qiladi.

Ta'limning barda bosqichida ma'naviy tarbiyaning ajralmas bo'lagi sifatida ana shunday samimiy munosabatlarni tarbiyalash, targ'ib etish, kerak bo'lsa, yoshlarga ana shunday sevgi va sadoqat haqidagi qadriyatlarimizni ongga singdirishimiz kerak. Sevgi va muhabbat xislari keng ma'noda - Vatanga, yurtga, xalqqa, borliqqa, kasbga va yaqin kishilarga qaratilgan bo'lishi kerak.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR.

Seminar mashg'ulotlarida muhokama qilinadigan savollar.

Seminar mashg'ulotlarida muhokama qilinadigan savollar.

1. Yosh davrlari psixologiyasining predmeti va vazifalari.
2. Shaxs psixik taraqqiyotini xarakterga keltiruvchi omillar.
3. Psixik taraqqiyotning genetik va ijtimoiy omillari.
4. Psixik taraqqiyot jarayonida shaxs va intellektual rivojlanish masalasi.
5. Shaxs psixik rivojlanishini davrlarga bo'lish.
6. O'smirlik davrida shaxsiy sifatlarning shakllanishi omillari
7. O'spirinlik davri va professional yo'nalish muammosi. Shaxs va kasb - hunar muammosi.
8. Attraksiya, uning mohiyati va ko'rinishlari.
9. Sevgi va do'stlik hislarining psixologik tabiati.

Yoshlarda yuksak ma'naviy - ahloqiy sifatlarni tarbiyalash

Mustaqil ish va referat uchun mavzular.

1. Yosh davrlar psixologiyasida shaxs va taraqqiyot muammosi.
2. Turli yosh davrlarni o'rganish metodlari.
3. Attraksiyaning psixologik tahlili.
4. O'spirinlardagi sevgi va sadoqat mezonlari.
5. Yoshlarni yuksak ahloqiy munosabatlarga tayyorlash masalasi.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. - T., 1997
2. Amosov N.M. Preodolenie starosti. - M., 1996
3. Aseyev V.G. Vozrastnaya psixologiya.- Irkutsk, 1989
4. Argayl M. Psixologiya sdastüya. M., 1990
5. Valeologiya deloveka: zdorovüe - lyubovü - krasota. T.3. Fizideskoe i psixideskoe zdorovüe. SPb, 1996
6. Gozman L.Ya. Psixologiya emotsionalünix otnosheniy. - M., 1987
7. Klimov Ye.A. Psixologiya professionala. - M., 1996
8. Nemov R.S. Psixologiya . V 2-x kn.- Kn.2. Psixologiya obrazovaniya.- M., 1994
9. Osorina M.V. Sekretniy mir detey v prostranstve mira vzroslix. - SPb, 1998
10. Psixologiya. Udebnik.Pod red. A. Krilova. - M., 1998
11. Stepanova Ye.I. Psixologiya vzroslix - osnova akmeologii.- SPb, 1995
12. Fromm E.Psichologiya delovedeskoy destruktivnosti.M., 1994
13. Shadrikov V.D. Duxovnie sposobnosti. 2-e izd. M., 1996

14. Erikson E. Detstvo i obshchestvo. SPb, 1996

Mavzu yuzasidan internet tarmog'i bo'yicha veb-saytlar ro'yhati:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

**6 - ma'ruza. SHAXS INSONIY MUNOSABATLAR TIZIMIDA. MUOMALA
TEXNIKASI VA STRATEGIYASI. IJTIMOIIY PSIXOLOGIYADA IJTIMOIIY
TA'SIR MASALASI. SAMARALI TA'SIR SIRLARI.**

REJA:

1. Muloqot va insoniy munosabatlar psixologiyasi.
2. Muloqotning inson hayotida tutgan o'rni va funksiyalari.
3. Muloqotning psixologik tizimi.
4. Muloqotning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati. Yolg'izlik.
5. Muloqotning texnikasi muammosi. To'g'ri gapirish san'ati.
6. Tinglash, uning psixologik mohiyati va texnikasi.
7. Muloqotning yosh va individual xususiyatlari.
8. Samarali muloqot sirlari

MAVZU YUZASIDAN TANYACH SO'ZLAR:

Psixologik ta'sir, verbal ta'sir, paralingvistik tasir , noverbal ta'sir.

GLOSSARIY:

Verbal ta'sir - bu so'z va nutqimiz orqali ko'rsatadigan ta'sirimizdir. Bunday asosiy vositalar so'zlardir.

Paralingvistik ta'sir - bu nutqning atrofida nutqni bezovdi, uni kuyaytiruvdi yoki susaytiruvdi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan xarakatlar, nidolar kiradi..

Noverbal ta'sirning ma'nosi "nutqsiz"dir. Bunga suhbatdoshlarning fazoda bir - birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, xolatlari (yaqin, uzoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir - birini bevosita xis qilishlar, tashqi qiyofa, undan diqayotgan turli signallar (shovqin, hidlar) kiradi.

Ta'sirning adresati - ta'sir yo'naltirilgan shaxs. Lekin tashabbuskorning suhbatga tayyorgarligi yaxshi bo'lmasa, yoki adresat tajribaliroq sherik bo'lsa, u tashabbusni o'z qo'lga olishi va ta'sir kudinini qayta egasiga qaytarishi mumkin bo'ladi.

MASHG'ULOTNING MAQSADI: Ijtimoiy psixologiya fanida shaxs insoniy munosabatlar tizimida. muomala texnikasi va strategiyasi. Ijtimoiy psixologiyada ijtimoiy ta'sir masalasi. samarali ta'sir sirlari o'rganish va tahlil etish.

KIRISH:

Shaxs - ijtimoiy munosabatlar mahsuli deyilishining eng asosiy sababi - uning doimo insonlar davrasida, ular bilan o'zaro ta'sir doirasida bo'lishini anglatadi. Bu shaxsning eng yetakdi va nufuzli faoliyatlaridan biri muloqot ekanligiga ishora qiladi. Muloqotning turi va shakllari turlichadir. Masalan, bu faoliyat bevosita "yuzma - yuz" bo'lishi yoki u yoki bu texnik vositalar (telefon, telegraf va shunga o'xshash) orqali amalga oshiriladigan; biror professional faoliyat jarayonidagi amaliy yoki do'stona bo'lishi; sub'ekt - sub'ekt tipli (diologik, sheriklik) yoki sub'ekt - ob'ektkli (monologik) bo'lishi mumkin.

ASOSIY QISM:

Insoniy munosabatlar psixologiyasi.

Insoniy munosabatlar shunday o'zaro ta'sir jarayonlariki, unda shaxslaro munosabatlar shakllanadi va namoyon bo'ladi. Bunday jarayon dastlab odamlar o'rtasida ro'y beradigan fikrlar, xis - kedinmalar, tashvishu - quvondlar almashinuvini nazarda tutadi. Odamlar muloqatda bo'lishgani sari, ular o'rtasidagi munosabatlar tajribasi ortgan sari ular o'rtasida umumiylik, o'xshashlik va uyğunlik kabi sifatlar paydo bo'ladiki, ular bir - birlarini bir qarashda tushunadigan yoki "yarimta jumladan" ham fikr ayon bo'ladigan bo'lib qoladi, ayrim xollarda esa ana shunday muloqotning tig'izligi teskari reaksiyalarni - bir - biridan dardash, gapiradigan gapning qolmasligi kabi vaziyatni keltirib chiqaradi. Masalan, oila muhiti va undagi munosabatlar ana shunday tig'iz munosabatlarga kiradi. Faqat bunday tihezlik oilaning barda a'zolari o'rtasida emas, uning ayrim a'zolari o'rtasida bo'lishi mumkin (ona - bola, qaynona - kelin va x-zo).

O'zaro munosabatlarga kirishayotgan tomonlar munosabatdan ko'zlaydigan asosiy maqsadlari - o'zaro til topishish, bir - birini tushunishdir. Bu jarayonning murakkabligi, kerak bo'lsa, "jozibasi", betakrorligi shundaki, o'zaro bir xil til topishish yoki tomonlarning aynan bir xil o'ylashlari va gapirishlari mumkin emas. Agar ana shunday vaziyatni tasavvur qiladigan bo'lsak, bunday muloqot eng samarasiz, eng beta'sir bo'lgan bo'lar edi. Masalan, tasavvur qiling, uzoq vaqt ko'rishmay qolgan do'stingizni ko'rib qoldingiz. Siz undan xol - ahvol so'radigiz, lekin u tashabbusni sizga berib, nimaiki demang, sizni ma'qullab, gapingizni qaytarib turibdi. Bunday muloqat juda bemaza bo'lgan va siz ikkindi marta o'sha odam bilan iloji borida rasman salom - alikni bajo keltirib o'tib ketavergan bo'lardingiz. Ya'ni, muloqot faoliyati shunday shart - sharoitki, unda har bir shaxsning individualligi, betakrorligi, bilimlar va tasavvurlarning xilma - xilligi namoyon bo'ladi va shunisi bilan u insoniyatni asrlar davomida o'ziga jalb etadi.

Har qanday faoliyatdan zerikish, dardash mumkin, faqat odam muloqotdan, ayniqsa, uning norasmiy samimiy, bevosita shaklidan dardamaydi, yaxshi suhbatdoshlar doimo ma'naviy jihatdan rag'batlantiriladilar.

XXI asr bo'sag'asida odamning eng tabiiy bo'lgan muloqotga ehtiyoji, uning sirlaridan xabardor bo'lish va o'zgalarga samarali ta'sir eta olishga bo'lgan intilishi yanada oshdi va buning qator sabablari bor.

Birindidan, industrial jamiyatdan axborotlar jamiyatiga o'tib bormoqdamiz. Axborotlarning ko'pligi aynan inson manfaatiga aloqador ma'lumotlarni saralash, u bilan to'g'ri munosabatda bo'lishni taqozo etdi. Axborot XXI asrda eng nodir kapitalga aylanadi va bu o'z navbatida insonlarga zarur axborotlar uzatilishi tezligi va tempini o'zgartiradi.

Ikkindidan, turli kasb - faoliyat sohasida ishlayotgan odamlar guruhining ko'payishi, ular o'rtasida munosabatlar va aloqaninng dolzarbligi axborotlar tig'iz sharoitda oddiygina muloqotni emas, balki professional, bilimdonlik asosidagi muloqotni

talab qiladi. Umuman, XXI asrning korporatsiyalar asri bo'ladi, deb bashorat qilayotgan iqtisoddilar ham bu korporatsiya insonlarning o'zaro til topishlariga qaratilgan malakalarning rivojlangan, mukammal bo'lishi haqida gapirmoqdalar. Undan tashqari, bu kabi korporativ aloqa ko'p xollarda bevosita yuzma - yuz emas, balki zamonaviy texnik vositalar - uyali aloqa, fakslar, elektron podta, Internet kabilar yordamida aniq va lo'nda fikrlarni uzatishni nazarda tutadi. Bu ham o'ziga xos muloqot malakalarining ataylab shakllantirilishini taqozo etadi.

Udindidan, oxirgi paytlarda shunday kasb - xunarlar soni ortdiki, ular sotsionomik guruh kasblar deb atalib, ularda "odam - odam" dialogi faoliyatning samarasini belgilaydi. Masalan, pedagogik faoliyat, boshqaruv tizimi, turli xil xizmatlar (servis), marketing va boshqalar shular jumlasidandir. Bunday sharoitlarda odamlarning ataylab muloqot bilimdonligining oshirilishi mehnat mahsulini belgilaydi.

Shuning uchun ham muloqot, uning tabiati, texnikasi va strategiyasi, muloqotga o'rgatish (sotsial psixologik trening) masalalari bilan shug'ullanuvdi fanlarning ham jamiyatdagi o'rni va salohiyati keskin oshdi.

Shaxslararo muomalaning shaxs taraqqiyotidagi o'rni. Aslida har bir insonning ijtimoiy tajribasi, uning insoniy qiyofasi, fazilatlar, xattoki, nuqsonlari ham muloqot jarayonlarining mahsulidir. Jamiyatdan ajralgan, muloqotda bo'lish imkoniyatidan mahrum bo'lgan odam o'zida individ sifatlarini saqlab qolishi mumkin, lekin u shaxs bo'lolmaydi. Shuning uchun muloqotning shaxs taraqqiyotidagi ahamiyatini tasavvur qilish uchun uning funksiyalarini taxlil qilamiz.

Har qanday muloqotning eng elementar funksiyasi - suhbatdoshlarning o'zaro *bir - birini tushunishlarini* ta'minlashdir. Bu o'zbeklarda samimiy salom - alik, odig yuz bilan kutib olishdan boshlanadi. O'zbek xalqining eng nodir va buyuk xislatlaridan biri ham shuki, uyiga birov kirib kelsa, albatta odig yuz bilan kutib oladi, ko'rishadi, so'rashadi, xol - ahvol so'raydi. Shunisi xarakterliki, ta'ziyaga borgan dog'da ham ana shunday samimiyatli qabulni xis qilamiz. Bu kabi birlamdi kontakt usullari boshqa millat va xalqlarda ham bor, ya'ni bu jihat milliy o'ziga xoslikka ega.

Uning **ikkindi** muhim funksiyasi ijtimoiy tajribaga asos solishdir. Odam bolasi faqat odamlar davrasida ijtimoiylashadi, o'ziga zarur insoniy xususiyatlarni shakllantiradi. Odam bolasining yirtqid hayvonlar tomonidan o'g'rilanib ketilishi, so'ng ma'lum muddatdan keyin yana odamlar orasida paydo bo'lishi faktlari shuni ko'rsatganki, "mauglilar" biologik mavjudot sifatida rivojlanaveradi, lekin ijtimoiylashuvda ortda qolib ketadi. Bundan tashqari, bunday xolat boladagi bilish qobiliyatlarini ham deklashi ko'plab psixologik eksperimentlarda o'z isbotini topdi.

Muloqotning yana bir muhim vazifasi - u odamni u yoki bu faoliyatga hozirlaydi, ruhlantiradi. Odamlar guruhidan uzoqlashgan, ular nazaridan qolgan odamning qo'li ishga ham bormaydi, borsa ham jamiyatga emas, balki faqat o'zigagina manfaat keltiradigan ishlarni qilishi mumkin. Masalan, ko'plab tadqiqotlarda izolyatsiya, ya'ni odamni yolgizlatib qo'yishning uning ruhiyatiga ta'siri o'rganilgan. Masalan, uzoq vaqt termokamerada bo'lgan odamda idrok, tafakkur, xotira, xissiy xolatlarning buzilishi qayd etilgan. Lekin ataylab emas, taqdir taqozosi bilan yolg'izlikka mahkum etilgan odamlarning maqsadli faoliyatlar bilan o'zlarini band etishlari u qadar katta salbiy o'zgarishlarga olib kelmasligini ham olimlar o'rganishgan. Lekin baribir har qanday yolg'izlik va muloqotning yetishmasligi odamda muvozanatsizlik, xissiyotga beriluvdanlik, xadiksirash, havotirlanish, o'ziga ishonchsizlik, qayg'u, tashvish xislarini keltirib chiqaradi. Shunisi qiziqki, yolg'izlikka mahkum bo'lganlar ma'lum vaqt o'tgach ovoz chiqarib, gapira boshlasharkan. Bu avval biror ko'rgan yoki his qilayotgan narsasi

xususidagi gaplar bo'lsa, keyindalik nimagachir qarab gapiraverish ehtiyoji paydo bo'lar ekan. Masalan, bir M.Sifr degan olim ilmiy maqsadlarini amalga oshirish uchun 63 kun g'or idida yashagan ekan. Uning keyindalik yozishida, bir neda kun o'tgach, u turgan yerda bir o'rgimdakni ushlab oladi va u bilan dialog boshlanadi. "Biz, deb yozadi u, shu hayotsiz g'or ididagi tanho tirik mavjudotlar edik. Men o'rgimdak bilan gaplasha boshladim, uning taqdiri uchun qayg'ura boshladim..."

Shaxsning muloqotga bo'lgan ehtiyojining to'la qondirilishi uning ish faoliyatiga ham ta'sir ko'rsatadi. Odamlar, ularning borligi, shu muhitda o'zaro gaplashish imkoniyatining mavjudligi fakti ko'pinda odamni ishlash qobiliyatini ham oshirarkan, ayniqsa, gaplashib o'tirib qilinadigan ishlar, birgalikda yonma - yon turib bajariladigan operatsiyalarda odamlar o'z oldida turgan hamkasbiga qarab ko'proq, tezroq ishlashga kud va qo'shimda iroda topadi. To'g'ri, bu hamkorlikda o'sha yonidagi odam unga yoqsa, ular o'rtasida o'zaro simpatiya hissi bo'lsa, unda odam ishga "bayramga kelganday" keladigan bo'lib qoladi. Shuning uchun ham amerikalik sotsiolog hamda psixolog Jon Moreno asrimiz boshidayoq ana shu omilning unumdorlikka bevosita ta'sirini o'rganib, sotsiometrik texnologiyani, ya'ni so'rovnoma asosida bir - birini yoqtirgan va bir - birini inkor qiluvdilar aniqlagan va sotsiometriya metodikasiga asos solgan edi.

Shunday qilib, muloqot odamlarning jamiyatda o'zaro hamkorlikdagi faoliyatlarining idki psixologik mexanizmini tashkil etadi. Qolaversa, hozirgi yangi demokratik munosabatlar sharoitida turli ishlab chiqarish qarorlarini yakka tartibda emas, balki kollegial - birgalikda chiqarish ehtiyoji paydo bo'lganligini hisobga olsak, odamlarning muomala madaniyati va muloqot texnikasi mehnat unumdorligi va samaradorlikning muhim omillaridandir.

Insoniy muomala va muloqotning psixologik vositalari. Odamlar bir - birlari bilan muomalaga kirishar ekan, ularning asosiy ko'zlagan maqsadlaridan biri - o'zaro bir - birlariga ta'sir ko'rsatish, ya'ni fikr - g'oyalariga ko'ndirish, xarakterga dorlash, ustanovkalarni o'zgartirish va yaxshi taassurot qoldirishdir. *Psixologik ta'sir* - bu turli vositalar yordamida insonlarning fikrlari, hissiyotlari va xatti - harakatlariga ta'sir ko'rsata olishdir.

Ijtimoiy psixologiyada psixologik ta'sirning asosan ud vositasi farqlanadi.

Verbal ta'sir - bu so'z va nutqimiz orqali ko'rsatadigan ta'sirimizdir. Bunday asosiy vositalar so'zlardir. Ma'lumki, nutq - bu so'zlashuv, o'zaro muomala jarayoni bo'lib, uning vositasi - so'zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham, dialogik nutqda ham odam o'zidagi barda so'zlar zahirasiidan foydalanib, eng ta'sirdan so'zlarni topib, sherigiga ta'sir ko'rsatishni hoxlaydi.

Paralingvistik ta'sir - bu nutqning atrofida nutqni bezovdi, uni kuyaytiruvdi yoki susaytiruvdi omillar. Bunga nutqning baland yoki past tovushda ifodalanayotganligi, artikulyatsiya, tovushlar, to'xtashlar, duduqlanish, yo'tal, til bilan amalga oshiriladigan xarakterlar, nidolar kiradi. Shunga qarab, masalan, do'stimiz bizga biror narsani va'da berayotgan bo'lsa, biz uning qay darajada samimiyligini bilib olamiz. Kuyib - pishib, odq yuz va dadil ovoz bilan "Albatta bajaraman!", desa ishonamiz, albatta.

Noverbal ta'sirning ma'nosi "nutqsiz"dir. Bunga suhbatdoshlarning fazoda bir - birlariga nisbatan tutgan o'rinlari, xolatlari (yaqin, uzoq, intim), qiliqlari, mimika, pantomimika, qarashlar, bir - birini bevosita xis qilishlar, tashqi qiyofa, undan diqayotgan turli signallar (shovqin, hidlar) kiradi. Ularning bardasi muloqot jarayonini yanada kuyaytirib, suhbatdoshlarning bir - birlarini yaxshiroq bilib olishlariga yordam beradi.

Masalan, agar udrashuvning dastlabki daqiqalarida o'rtog'ingiz sizga qaramay, atrofga alanglab, "Ko'rganimdan biram xursandman", desa, ishonasizmi?

Muloqot jarayonidagi xarakterli narsa shundaki, suhbatdoshlar bir - birlariga ta'sir ko'rsatmoqdi bo'lishganda, dastavval nima deyish, qanday so'zlar vositasida ta'sir etishni o'ylar ekan. Aslida esa, o'sha so'zlar va ular atrofidagi xarakatlar muhim roli o'ynarkan. Masalan, mashhur amerikalik olim Megrabyan formulasiga ko'ra, birindi marta ko'rishib turgan suhbatdoshlardagi taassurotlarning ijobiy bo'lishiga gapirgan gaplari 7%, paralingvistik omillar 38%, va noverbal xarakatlar 58% gacha ta'sir qilarkan. Keyindalik bu munosabat o'zgarishi mumkin albatta, lekin xalq idida yurgan bir maqol to'g'ri: "Ust - boshga qarab kutib olishadi, aqlga qarab kuzatishadi".

Muloqotning qanday kedishi va kimning ko'proq ta'sirga ega bo'lishi sheriklarning rollariga ham bog'liq. *Ta'sirning tashabbuskori* - bu shunday sherikki, unda ataylab ta'sir ko'rsatish maqsadi bo'ladi va u bu maqsadni amalga oshirish uchun barda yuqorida ta'kidlangan vositalardan foydaladi. Agar boshliq ishi tushib, biror xodimni xonasiga taklif etsa, u o'rnidan turib kutib oladi, iltifot ko'rsatadi, xol - ahvolni ham quyuqroq so'raydi va so'ngra gapning asosiy qismiga o'tadi.

Ta'sirning adresati - ta'sir yo'naltirilgan shaxs. Lekin tashabbuskorning suhbatga tayyorgarligi yaxshi bo'lmasa, yoki adresat tajribaliroq sherik bo'lsa, u tashabbusni o'z qo'lga olishi va ta'sir kudini qayta egasiga qaytarishi mumkin bo'ladi.

Muloqot va o'rganish muammolari. Oxirgi yillarda "professionalizm" tushundasi tez - tez ishtiladigan bo'lib qoldi. xunki jamiyatda tub islohotlarni amalga oshirish, mehnat unumdorligini "inson omili"ni takomillashtirish hisobiga oshirish davr talabi bo'lib qoldi. Ayniqsa, odamlarni boshqarish sohasidagi professionalizmga katta e'tibor qaratilmoqda. Juda ko'pdilik mutaxassislar barda bajaradigan funksiyalari orasida odamlar bilan til topishish, ularga ta'sir ko'rsatish, ular faoliyatini to'g'ri tashkil qilish va boshqarish eng murakkablaridan ekanligini e'tirof etmoqdalar. Odamlar bilan normal munosabatlarni o'rnatolmaslik, ayniqsa, biznes sohasida amaliy sheriklarning xolatlari, kutishlarini aniqlay olmaslik, o'z nuqtai nazariga o'zgalarni professional tarzda ko'ndira olmaslik, "birov"ni, uning idki kedinmalari va o'ziga bo'lgan munosabatini aniq tasavvur qila olmaslik amaliy psixologiyada *kommunikativ uquvsizlik*, yoki *diskommunikatsiya* xolatini keltirib chiqaradi. Bunda odamlar oddiy til bilan aytganda, bir - birlarini tushunolmay qoladilar, shuning oqibatida pishib turgan loyiha yoki yaxshi reja amalga oshmasligi, bir neda oylarga do'zilib ketishi mumkin.

Shuning uchun ham hozirgi zamon ijtimoiy psixologiyasining tadbqiqiy yo'nalishida, boshqaruv psixologiyasida katta yoshli odamlarni kommunikativ bilimdonlikka o'rgatish, ularda zarur kommunikativ malakalarni hosil qilishga katta ahamiyat berilmoqda. Har bir korxona, xususiy firma yoki davlat muassasasini boshqaruvdi menedjer, rahbar tayyorlash muammosi ana shu rahbarlarni, boshqaruvdilarni psixologik jihatdan odamlar bilan ishlashga o'rgatish muammosini detlab o'tolmaydi. Umuman, hozirgi davrda har qanday mutaxassis - vrad, muxandis, o'qituvchi, iqtisoddi, agronom, quruvdi, jurnalist, madaniyatshunos yoki boshqalar ham kommunikativ malakalarga ega bo'lmagunda, bozor munosabatlari sharoitida tezda jamoaga kirishib, ko'pdilik bilan til topishib, o'z professoinal mahoratini ko'rsata olmaydi. Har bir ziyoli inson boshqalar bilan hamkorlik qilish mahorati va san'atiga ega bo'lishi kerak.

Bu vazifa odamlarni muomala va muloqot etikasiga o'rgatishni har qadongidan ham dolzarb qilib qo'ymoqda. To'g'ri, muloqotga kirishish - ijtimoiylashuv jarayonida barda sifatlardan oldinroq shakllanadigan qobiliyatlardan, u tabiiy va hayotiy narsa. Bola

tili juda yaxshi diqib ulgurmay, atrofida gilar bilan aktiv muloqotga kirisha boshlaydi. Lekin masalaning paradoksal tomoni ham shundaki, yillar o'tgan sari ongli, aqlli odam har bir gapini o'ylab gapiradigan, har bir qadamini o'ylab bosadigan bo'lib qoladi, bu uning jamiyatdagi mavqesini belgilovdi vositadir. Bu muloqotga kirishishga ruhan tayyorlanishning ahamiyatini ham odam anglashini taqozo etadi. Shunday qilib, ana shu eng tabiiy va bir qarashda oddiy inson faoliyati shu qadar murakkab va serqiraki, uning mexanizmlarini o'rganish, guruhlarda to'g'ri munosabatlarni tashkil etish va odamlarni samarali muloqotga o'rgatish muammosi bugungi ijtimoiy psixologiyaning muhim masalalaridandir.

Ma'lumki, gaplashayotgan odamlar biri gapiradi, ikkindisi tinglaydi, eshitadi. Muloqotning samaradorligi ana shu ikki qirraning qandalik o'zaro mosligi, bir - birini to'ldirishiga bog'liq ekan. Noto'g'ri tasavvurlardan biri shuki, odamni muomala yoki muloqotga o'rgatganda, uni faqat gapirishga, mantiqan asoslangan so'zlardan foydalanib, ta'sirdan gapirishga o'rgatishadi. Uning ikkindi tomoni - tinglash qobiliyatiga deyarli e'tibor berilmaydi. Mashhur amerikalik notiq, psixolog Deyl Karnegi "Yaxshi suhbatdosh - yaxshi gapirishni biladigan emas, balki yaxshi tinglashni biladigan suhbatdoshdir" deganda aynan shu qobiliyatlarning insonlarda rivojlangan bo'lishini nazarda tutgan edi.

Mutaxassislarining aniqlashlarida, ishlayotgan odamlar vaqtining 45%i tinglash jarayoniga ketar ekan, odamlar bilan doimiy muloqotda bo'ladiganlar 35 - 40 % oylik maoshlarini odamlarni "tinglaganlari" uchun olarkanlar. Bundan shunday xulosa kelib diqadiki, kommunikatsiyaning eng qiyin sohalaridan hisoblangan tinglash qobiliyati odamga ko'proq foyda keltirarkan.

Shuning uchun bo'lsa kerak, nemis faylasufi A. Shopengauer "Odamlarni o'zingiz to'g'ringizda yaxshi fikrga ega bo'lishlarini xohlasangiz, ularni tinglang" deb yozgan ekan. Darhaqiqat, agar siz kuyunib gapirsangizu, suhbatdoshingiz sizni tinglamasa, boshqa narsa bilan ovora bo'laversa, undan ranjiysiz, nafaqat ranjiysiz, balki u bilan aloqani ham uzasiz. O'qituvchi gapirayotgan paytda uni tinglamaslik odobsizlikning eng keng tarqalgan ko'rinishi deb baholanishini bilasizmi?

Nima uchun biz ko'pinda yaxshi gapiruvdi, so'zlovdi bo'la olamiz-u, yaxshi tinglovdi bo'la olmaymiz? Psixologlarning fikrida, asosiy xalaqit beruvdi narsa - bu bizning o'z fikr - o'ylarimiz va xohishlarimiz og'ushida bo'lib qolishimizdir. Shuning uchun ham ba'zan rasman sherigimizni tinglayotganday bo'lamiz, lekin aslida hayolimiz boshqa yerda bo'ladi. Tinglashning ham xuddi gapirishga o'hshash texnikasi, usullari mavjud. Ularning turi ham ko'p, lekin asosan biz kundalik hayotda uning ikki usulini qo'llaymiz: *so'zma - so'z qaytarish* va *boshqada talqin etish*. Birindisi, suhbatdosh so'zlarining bir qismini yoki yaxlitida qaytarish orqali, sherikni qo'llab - quvvatlashni bildiradi. Ikkindi usul esa - sherigimiz so'zlarini tinglab, undagi asosiy g'oyani muxtasar, o'zimizning talqinimizda ifoda etish. Ikkala usul ham sherik uchun muhim, dunki u sizning tinglayotganingizni, xattoki, undagi g'oyalarga qarshi emasligingizni bildiradi. Bunday tashqari, biz yaxshi tinglayotgan bo'lib, "Yo'g'-e?", "Nahotki?", "Qara-ya?", "Yasha!" luqmalari bilan ham suhbatdoshimizni gapirishga, yanayam o'z fikrlarini oydinlashtirishga daqirib turamiz.

Demak, aslida bizdagi gapirayotgan shaxs yetakdi, u so'hatning mutloq xokimi, degan tasavvur undalik to'g'ri emas. Yaxshi tinglashda ham shunday kud borki, u so'hatdoshni Sizga juda yaqinlashtiradi, ishondni tug'diradi. Xunki muloqot jarayonidagi eng qimmatli narsa - bu axborotning o'zi. Tinglayotgan odam ma'nili, yaxshi dialogdan faqat yaxshi, foydali ma'lumot oladi. Gapirgan esa aksinda, o'zidagi

borini berib, gapirmaydigan soʻhbatdoshdan “teskari aloqani” olib ulgurmay, hed narsasiz qolishi ham mumkin. Shuning uchun muloqotga oʻrgatishning muhim yoʻnalishlaridan biri - odamlarni faol tinglashga, bunda barda paralingvistik va noverbal omillardan oʻrinli foydalanishga oʻrgatishdir.

Professional tinglash texnikasiga quyidagilar kiradi:

■ **aktiv xolat.** Bu - agar kreslo yoki divan kabi mebelü boʻlsa, unga bemalol yastanib yoki yotib olmaslik, suhbatdoshning yuzidan tashqari joylariga qaramaslik, mimika, bosh dayqash kabi xarakatlar bilan uning har bir soʻziga qiziqayotganligingizni bildirishni nazarda tutadi;

■ **suhbatdoshga samimiy qiziqish bildirish.** Bu nafaqat suhbatdoshni oʻziga jalb qilib, balki keyin navbat kelganda oʻzining har bir soʻziga uni ham koʻndirishning samarali yoʻlidir.

■ **oʻydan jimlik.** Bu suhbatdosh gapirayotgan paytda yuzda masʼuliyat bilan tinglayotganday tasavvur qoldirish orqali oʻzingizning suhbatdan manfaatdorligingizni bildirish yoʻli.

Agar biz suhbatdoshimizni yaxshi, diqqat bilan tinglasak, bu bilan biz unda oʻz - oʻziga xurmatni ham tarbiyalaymiz. Demak, tinglash jarayoni koʻpdilik tasavvur qilgani kabi undalik passiv jarayon emas ekan. Uning muloqotning samarali boʻlishidagi ahamiyati nihoyatda katta. ×unki tinglash qobiliyati gapiruvdini ilhomlantiradi, uni ruhlantiradi, yangi fikrlar, gʻoyalarning shakllanishiga sharoit yaratadi. Shuning uchun maʼruzadi professorning har bir diqishi va maʼruzasi agar talabalar tomonidan diqqat bilan tinglansa, bu pedagogik muloqotdan ikkala tomon ham teng yutadi.

Agar muloqot jarayonida ishtirok etuvdi ikki jarayon - gapirish va tinglashning faol oʻzaro taʼsir uchun teng ahamiyatini nazarda tutsak, bu jarayon qatnashdilarining psixologik savodxonligi va muloqot texnikasini egallashining ahamiyatini anglash qiyin boʻlmaydi. Shuning uchun ham ijtimoiy psixologiyada odamlarni samarali muloqotga ataylab oʻrgatishga juda katta eʼtibor beriladi. Bu boradagi fanning oʻz uslubi boʻlib, uning nomi **ijtimoiy psixologik trening** (IPT) deb ataladi. IPT - muloqot jarayoniga odamlarni psixologik jihatdan hozirlash, ularda zarur kommunikativ malakalarni maxsus dasturlar doirasida qisqa fursatda shakllantirishdir. Eng muhimi IPT mobaynida odamlarning muloqot borasidagi bilimdonligi ortadi.

Amaliy muloqot treningi - IPTning bir koʻrinishi boʻlib, u yoki bu professional faoliyatni amalga oshirish jarayonida zarur boʻladigan kommunikativ malaka, koʻnikma va bilimlarni hosil qilishga qaratilgan tadbir. Guruh va jamoalarda muloqot treningi vositasida muzokaralar olib borish, ish yuzasidan hamkorlik qilish yoʻl - yoʻriqlarini birgalikda topish, katta auditoriya oldida soʻzlashga oʻrgatish, majlislar oʻtkazish, janjalli, konfliktli xolatlarda oʻzini toʻgʻri tutish malakalari hosil qilinadi. Bundagi asosiy narsa - trening qatnashdilari ongiga birovlarini tushunish, oʻzini oʻzga oʻrniga qoʻya olish, boshqalar manfaatlarini bilan oʻzinikini uygʻunlashtira olish gʻoyasini singdirishdir. Treninglar mobaynida *guruhiy munozaralar, rolli oʻyinlarning* eng optimal variantlari sinab, mashq qilinadi.

TAKRORLASH UCHUN SAVOLLAR.

Seminar mashgʻulotlarida muhokama qilinadigan savollar.

8. Muloqot va insoniy munosabatlar psixologiyasi.
9. Muloqotning inson hayotida tutgan oʻrni va funksiyalari.
10. Muloqotning psixologik tizimi.

11. Muloqotning shaxs rivojlanishidagi ahamiyati. Yolg'izlik.
 12. Muloqotning texnikasi muammosi. To'g'ri gapirish san'ati.
 13. Tinglash, uning psixologik mohiyati va texnikasi.
 14. Muloqotning yosh va individual xususiyatlari.
8. Samarali muloqot sirlari

Mustaqil ish va referat uchun mavzular.

1. Inson va hayvon muloqotining o'ziga xos tomonlari.
2. Bolalar va kattalar muloqotining o'ziga xosligi.
3. Amaliy muloqotning texnikasi va strategiyasi.
4. Ta'sirdan muomala sirlari.
5. Sharq allomalari muloqot etikasi va mahorati haqida.
6. Shaxs intellektual taraqqiyotida muloqotning roli.
7. Auditoriya bilan muloqotning sirlari va etikasi.
8. Insoniy munosabatlar etikasi va psixologiyasi.
9. Bozor munosabatlari sharoitida shaxslararo munosabatlarni takomillashtirish muammosi.
10. Odamlarni shaxslararo muomalaga o'rgatish yo'llari. IPT.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yxati.

1. Karimov I.A. Barkamol avlod - O'zbekiston kelajagining poydevori.- T., 1997
2. Ahloq - odobga oid Xadis namunalari.- T., 1990
3. Golovin B. N. Osnovi kul'turi redi. M., 1988
4. Ibrohimov va boshq. Vatan tuyg'usi.- T., 1996
5. Karnegi D. Kak zavoyevivatü družey i okazivatü vliyanie na lyudey.- M., 1990
6. Klimov Ye.A. Psixologiya professionala. - M., 1997
7. Komilov N. Tasavvur va komil inson ahloqi. T.,1996
8. Krijanskaya Yu.S. , Tretüyakov V.P. Grammatika obşeniya.- L., 1990
9. Mayers D. Sotsialünaya psixologiya. - M., 1997
10. Mekson M.X., Alübert M., Xedouri F. Osnovi menedjmenta. - M., 1992
11. Petrovskaya L. A. Kompetentnostü v obşenii. Sotsialüno - psixologideskiy trening. - M., 1990
12. Psixologiya. Udebnik. Pod red A. Krilova - M., 1998
13. Psixologiya menedjenta. Pod red. G.S. Nikiforova. - SPb, 1997

Mavzu yuzasidan internet tarmog'i bo'yicha veb-saytlar ro'yhati:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com

MAVZU YUZASIDAN TEST VA MASHQLAR :

1. O'z hayotingizda ro'y bergan xodisa va vaziyatlardan ikkitasini eslangki, unda siz o'zingizni juda ishonarli, dadil tutgansiz. Yana ikkitasini eslang; unda siz ishonarsizlikni namoyon qilgansiz. Shu vaziyatlardagi o'z xulqingiz sabablarini tavsiflab bering.
2. Talabalik tajribangizda bo'lib o'tgan xodisalarning qay birida siz ziddiyatga dudor bo'lib, janjalning oldini ololmagansiz? Uning sabablarini tahlil qiling.

3. Yaxshi tinglamaganingiz uchun yoki aksinda, sizni yaxshi tinglashmagani sababli muomaladan ko'nglingiz to'lmagan xolatlarni eslab, shunday xolatning bo'lmashligi uchun nimalarga e'tibor berish kerakligini o'rtoqlaringiz bilan kelishib oling.
4. O'zbek klassik adabiyotida diroyli, madaniyatli xulqni aks ettirgan qahramonlar va ularning munosabatlarini eslang va ularga hozirgi zamon psixologiyasi nuqtai nazaridan xolis baho bering. (masalan, "O'tgan kunlar", "Alisher Navoiy", "Boburnoma" kabi asarlar misolida).
- Endi quyidagi testlar yordamida o'zingizni tekshiring :

Test ; "O'zgalarni tinglay olasizmi?"

Quyida berilgan savollarga berilgan javoblarning o'zingizga mosini tanlab belgilang.

1. Sizningda suhbatlashishdan maqsad nima?
 - a) Suhbatdoshni yaxshiroq o'rganish
 - b) Biror masala bo'yida o'z fikrini bildirish
 - v) fikr almashinish va muhokama qilish.
2. Sizga bolalar "Bulutlar qaerda uxlaydi?", "Buvilar kidkina bo'lishganmi?" tarzida savollar berishadimi?
 - a) ha, tez-tez.
 - b) ☐ed qadon.
 - v) Ba'zan
3. Ertalab ishga yoki o'qishga ketayotib, qo'shiq xirgoyi qilasizmi?
 - a) ha, doimo bir xil ashulani
 - b) ha, odatda har xil ashulani
 - v) yo'q, hed qadon
4. Yig'ilish oxirida ma'ruzadiga savollar berasizmi?
 - a) ha, doimo nimanidir so'rashga to'g'ri keladi
 - b) ba'zan, uning fikri bilan qo'shilmaganimda
 - v) hed qadon
5. Do'stingiz yoki kasbdoshingiz bilan suhbatlashgandan so'ng o'sha muammo yuzasidan o'z qarashlaringizni o'zgartirganmisiz?
 - a) ko'pinda shunday bo'ladi
 - b) ba'zan
 - v) hed qadon
6. Kim bilandir suhbatlashayotganda:
 - a) ko'proq siz gapirasiz
 - b) ko'proq suhbatdoshingiz gapiradi
 - v) ikkalangiz teng gapirasiz
7. Narxi bir xil bo'lganda siz nimani xarid qilishni afzal ko'rasiz?
 - a) kitobni
 - b) gramplastinkani
 - v) kinoga pattani

8. Sherigingiz Sizga aloqasi bo'lmagan o'z muammosi xususida gaplashmoqdi. Siz nima deb o'ylaysiz?

- a) "qimmatli vaqtni yo'qotdim-a"
- b) "endi unga ta'sirim kudliroq bo'ladi"
- v) "unga yordam beryapman"

9. Quyidagi jummalarning qay biri sizning nuqtai nazarinigizga to'g'ri keladi?

- a) ayni muammo yuzasidan mutaxassisgina aniq fikrga ega bo'lishi mumkin;
- b) diroyli gapirishni bilgan odam xoxlagan mavzusida ham gapirishi mumkin.
- v) ko'pinda mutaxassislarga o'z muammolari va g'oyalarini bayon etish uchun notiqlik malakasi yetishmaydi.

10. Suhbat dog'ida xayolingiz dalg'ib ketsa, nima qilasiz?

- a) gapirayotganni to'xtatib, o'sha yerni qaytarishni so'rayman
- b) suhbat oxirida so'rash uchun o'zim uchun noaniq joyni eslab qolaman
- v) umuman menga hamma narsa ayon.

11. Ertalab radio orqali eshitgan axborot yoki qo'shiqni qaytara olasizmi?

- a) ha, doimo
- b) ha, lekin esga tushirish uchun vaqt kerak
- v) eslay olmayman

12. Estrada qo'shiqdisida sizga ko'proq nima yoqadi?

- a) ovozi
- b) tashqi ko'rinishi
- v) sahnada o'zini tutishi

13. Konsertlarga tushish siz uchun:

- a) qoniqish hosil qiladigan xodisa
- b) ko'p qatori bo'lish
- v) yaxshi ko'rgan xonanda bilan udrashuv

14. Siz mehmondasiz, u yerda sizdan boshqa yana 5-6 kishi bor. Siz gap boshlaganingizda, ko'pinda:

- a) sizni hed kim tinglamaydi
- b) hamma sizga mahliyo bo'ladi
- v) siz suhbatning tashabbuskori emassiz.

15. Siz jamiyatda ro'y berayotgan barda xodisalardan xabardorsiz. xunki siz: a)

- b) radio eshitasiz
- v) gazeta o'qiysiz.

Ballarni hisoblash:

Savollar	Javoblar			Savollar	Javoblar		
	a	b	v		a	b	v
1	2	1	3	9	1	2	3

2	3	1	2	10	3	3	1
3	2	3	1	11	3	2	1
4	2	3	1	12	3	1	2
5	2	3	1	13	3	1	2
6	1	2	3	14	2	3	1
7	3	1	2	15	3	3	1
8	1	2	3				

Ballarni qo‘shib diqing.

15-20 ball. Siz o‘zgalarni tinglamaysiz. Balki siz o‘zgalarni tinglashdan oladigan foydaning qadrini bilmassiz, lekin siz bilim va tajriba uchun bu ishning foydasini bilishingiz zarur.

25-30 ball. Siz o‘rtada tinglovdisiz. Siz uchun suhbat ma’lumot manbai va muloqot uchun yetarli asos emas. Sizdan ko‘p narsani o‘rganish mumkin, lekin o‘zingiz ham boshqalarda ko‘p narsa olishingiz mumkinligini, tanqid va e’tirozlar ham foydali ekanligini unutmang, ko‘proq boshqalarni tinglang.

35-45 ball. Sizda noyob sifat - o‘zgalarni tinglash va meyorida gapirish bor. Siz bilan suhbatlashish juda yaxshi, dunki suhbatdosh sizdan doimo naf oladi. Siz o‘zgalarning xolatlarini tushunishga ham moyilsiz, ana shu noyob sifatni saqlang.

Test. “Muloqotga kirishuvdanlik”.

Quyida berilgan 16 savolga “ha”, “yo‘q”, “ba’zan” deb javob bering:

1. Sizni amaliy udrashuv kutmoqda. Uni betoqatlik bilan kutasizmi?
2. Sizni biror kasallik xoldan toydirmagunda, vradning oldiga borishni orqaga suravermaysizmi?
3. Sizni biror mavzudagi axborot bilan yig‘ilish, majlis va shunga o‘xshash tadbirda ma’ruza bilan diqish topshirig‘i xavotirga soladimi?
4. Sizga ilgari bormagan shahringizga safarga borib kelishni taklif etishdi. Shu safarga bormaslik uchun bor imkoniyatni ishga solasizmi?
5. O‘zingizdagi hissiy kedinmalar bilan kimlar bilandir o‘rtoqlashishni yaxshi ko‘rasizmi?
6. Ko‘dada sizga notanish odam biror iltimos bilan murojaat qilsa, sizning g‘ashingiz keladimi?
7. Siz “Otalar va bolalar” muammosi borligi va turli avlod vakillarining bir - birlarini tushunishlari qiyinligiga ishonasizmi?
8. Tanishingizga bir neda oy avval olgan qarz pulini eslatishga uyalasizmi?
9. Oshxona yoki restoranda sizga yoqmaydigan taom berishdi, idishni detga surib, addig‘ingiz kelganini yashira olasizmi?
10. Begona odam bilan yolg‘iz qolganingizda, u birindi bo‘lib gap boshlasa, Sizga javob qaytarish malol keladimi?
11. Siz turli yerlarda odamlarning uzun navbatda turishganini ko‘rsangiz, toqatingiz toq bo‘ladimi. Navbatda turib kutishdan ko‘ra, o‘z niyatingizdan voz kedishni afzal ko‘rasizmi?
12. Biror janjalli vaziyatni muhokama qilishi kerak bo‘lgan komissiyaning a‘zosi bo‘lishdan qo‘rqasizmi?

13. Sizda biror adabiyot, san'at va madaniyat asarlarini baholashning sof individual mezonlari bor va bu borada boshqalarning fikrini qabul qilmaysiz. Shundaymi?
14. Sizga juda tanish bo'lgan masala bo'yida boshqalarning noto'g'ri fikrlarini tasodifan eshitib qolsangiz, indamay qo'ya qolasizmi?
15. U yoki bu masalada yordam berishingizni so'rashsa, siz bundan og'rinasizmi?
16. O'z nuqtai nazariningizni og'zaki bayon etgandan ko'ra, uni yozma tarzda ifodalashni afzal ko'rasizmi?

Endi ballarni xisoblang:

“ha” - 2 ball, “ba’zan” - 1 ball, “yo‘q” - 0. Shu tarzda ballarni qo‘shib diqqat, odamlarning qaysi toifasiga kirishingizni bilib olasiz.

14-18 ball. Sizning muloqatga kirishuvdanligingiz yaxshi, o‘rtada. Siz ko‘p narsaga qiziqasiz, boshqalarni bajonidil tinglaysiz, o‘zgalar fikriga sabr-toqatlisiz, o‘z fikringizni bosiqlik bilan izhor etasiz. Begonalar bilan udrashuvga borish siz uchun undalik noxush emas, lekin shovqin-suronli davrani yoqtirmaysiz, odamlarning sergapi sizga yoqmaydi.

9-13 ball. Siz muloqatga kirishuvdانسiz. Qiziquvdan, sergap, turli masalalarda o‘zgalar bilan gaplashishni yaxshi ko‘rasiz. Yangi odamlar bilan tanishish, davraning diqqat markazida bo‘lishni yoqtirasiz. O‘zgalarning iltimoslarini bajarmasangiz ham qabul qilaverasiz. Addig‘ingiz tez, lekin tez soviysiz. Sizga sabr-toqat, qiyindiliklar bilan to‘qnashganda jasorat yetishmaydi. Lekin astoydil xoxlasangiz, o‘zingizni yon bermaslikka ko‘ndirishingiz mumkin.

4-8 ball. Sizning muloqat malakangiz yomon emas, siz barda ishlarning guvohi bo‘lib yurasiz. Munozaralarda qatnashishni yaxshi ko‘rasiz, biror masala yuzasidan yuzaki tasavvurga ega bo‘lsangiz ham, o‘z fikringizni aytishni xoxlaysiz. Ishni oxiriga olib bora olmasangiz ham har qanday ishni boshlayverasiz. Shuning uchun ham rahbarlaringiz va kasbdoshlaringiz sizdan xavotirda bo‘lishadi. Bu xaqda o‘ylab ko‘ring.

3 va undan kam ball. Sizning kommunikativ malakalaringiz yaxshi emas, siz sergapsiz, har narsaga aralashaverasiz. O‘zingiz umuman bexabar bo‘lgan narsalar xususida ham fikr yuritaverasiz. Ixtiyorsiz tarzda turli ziddiyatlar va janjallarning ishtirokdisiga aylanib qolasiz. Jizzaki, salga hafa bo‘ladigan odatingiz bor, shuning uchun odamlar siz bilan diqisha olmaydilar. O‘zingizni tutish, sabr-toqatli bo‘lish uchun odamlarga hurmat bilan qarashga o‘rganing. Qolaversa, o‘z sog‘lig‘ingiz haqida qayg‘uring, dunki bunday hayot tarzi izsiz bo‘lmaydi, asablaringiz dardab qolishi mumkin.

7 - ma’ruza. GURUHLARDA IJTIMOIIY FAOLIYATNI TASHKIL ETISH.GURUHLARNING TURLARI. GURUHIY O‘ZARO MOSLIK, LIDERIK VA KONFORMIZM HODISALARI.

REJA:

1. Katta ijtimoiy guruhlar psixologiyasi.
2. Katta guruhlar psixologiyasiga xos xususiyatlar va ularni ilmiy tadqiq etish shartlari.
3. *Etnik guruhlar psixologiyasi.*
4. *Etnopsixologik tadqiqotlarda qo‘llaniladigan metodlar.*

MAVZU YUZASIDAN TANYACH SO‘ZLAR:

Gurux, rasmiy, norasmiy, real, shartli, katta, kichik, jamoa, shakllangan, referent gurux, qonuniyatlar, negativizm, tashqi, ichki, uyushganlik, shakllanganlik, liderlik, konformlilik..

GLOSSARIY:

Gurux – odamlarning birgalikdagi faoliyat mazmuni yoki muloqotda bo‘lish xarakteri kabi qator belgilariga asoslangan ijtimoiy jamoa.

Rasmiy – odamlarning birgalikdagi faoliyatlarida, ijtimoiy rollar taqsimotida mavqe, martabaning inobatga olinishi

Norasmiy – odamlarning birgalikdagi muloqot va faoliyatlarida ular orasidagi munosabatlarning o‘zaro ishonch, bir xil qarash va maqsadlarning ko‘zda tutilishi.

Real – birgalikdagi faoliyat jarayonida bevosita muloqot amalga oshishi imkoniyati.

Shartli – odamlarning turli belgi, faoliyat shakllariga ko‘ra biror guruhga taalluqli deb qarash

Shartli – odamlarning turli belgi, faoliyat shakllariga ko‘ra biror guruhga taalluqli deb qarash.

Referent gurux – jamoa yoki guruh orasida o‘z ta’siriga ega shaxs yoki guruxning mavjud bo‘lishi.

Negativizm - individning har qanday sharoitda ham guruh fikriga qarshi turishi va o‘zicha mustaqil fikr, mavqeni namoyon qilishi.

Uyushganlik - guruh a’zolarining bir-birlarini yaxshi bilishlari, bir-birlarining dunyoqarashlari, hayotiy prinsiplari, qadriyatlarini anglashlari.

Shakllanganlik - odamlarning nima uchun jamoalarda ishlashi, odamlar ichida bo‘lishi bilan bog‘liq psixologik jarayon.

MASHG‘ULOTNING MAQSADI:

Kichik va katta guruxlar psixologiyasini urganish

KIRISH:

Xar bir shaxs uz faoliyatini turli guruxlar sharoitida yoki turli guruxlar ta’sirida oshiradi. Chunki jamiyatdan chetda kolgan yoki insonlar guruxiga umuman kushilmaydigan individning uzi yuk kishi jamiyatda yashar ekan, u doimo turli insonlar bilan mulokatda uzaro ta’sirda buladi, bu mulokat jarayonlari esa doimo kishilar guruxida ruy beradi. Shuning uchun xam guruxlar muammosi, uni urganish va guruxlarning shakllanishiga oid ilmiy xulosalar chikarish ijtimoiy psixologiyaning asosiy mavzularidan va muammolaridan biridir.

Gurux: odamlarning birgalikdagi faoliyat mazmuni yoki mulokatda bulish xarakteri kabi kator belgilariga asoslangan ijtimoiy jamoa. Kichik gurux a’zolari birgalikdagi faoliyat bilan shugullanuvchi va bevosita shaxslar orasida munosabatda buluvchi kishilar guruxi. Shunigdek, guruxlar katta va shartli guruxlarga bulinadi. Katta guruxlar-sotsial umumiylikni tashkil kiladigan real guruxlar shaklida buladi. Shuningdek, katta guruxlar ba’zi bir belgilari (sinfiy, jinsiy, milliy yoki va boshka belgilarga) binoan ajratiladigan va birlashtiriladigan shartli guruxlar shaklida bulishi xam mumkin.

ASOSIY QISM:

Kichik guruxlardagi dinamik jarayonlar, ma’lumki guruxga tuplangan kishilar urtasida doimiy mulokat va munosabatlar mavjud buladiki, ulardan mazmuni va yunalishiga kura, uziga xos sotsial psixologik muxit shakllandi. Bu muxit guruxdan

tarakkiyotini xam, uning turli jarayonlarini xam belgilaydi. Guruxning dinamik jarayonlari deganda avvalo undan shakillanma jarayoni, liderlar va guruxda turli karorlarni xosil kilish jarayoni guruxdan xar bir shaxsga ta'siri kabilar tushuniladi. Gurux jamiyat extiyojlari va ijtimoiy talablar asosida paydo buladi. Psixologik tomoni xar bir normal insonga mulokatga bulgan extiyoj xamda turli xayot vazifalarida uzining ijtimoiy ximoyada sezish extiyoji borki, bu narsa turli kichik jamoalarda ularni bilimini takozo etadi. Tashki konformizm-individ gurux fikriga nomigagina kushiladi, aslida gurux ruxan karshi turadi. Ichki konformizm-individ gurux fikriga tulik kushiladi. Ana shunday vaziyatlarda gurux va individ orasida ziddiyat paydo bulmaydi. Negativizm-xar kanday vaziyatda individning gurux fikriga karshi turishi uzicha mustakil fikr va mavkeini namoyon kilishidir. Agar aralish guruxlarda uzaro munosabatlar nisbatan bevosita bulsa, jamoada esa guruxiy jarayonlar bevosita ruy beradi va darajalar ierarxiyasini xosil kiladi.

Xar bir shaxs uz faoliyatini turli guruxlar sharoitida yoki turli guruxlar ta'sirida amalga oshiriladi. Chunki jamiyatdan chetda kolgan yoki insonlar guruxiga umuman kushilmaydigan individning uzi yuk, kishi jamiyatda yashar ekan u doimo turli insonlar bilan mulokatda uzaro ta'sirda buladi. Bu mulokat jarayonlari esa, doimo kishilar guruxida buladi. Shuning uchun xam guruxlar muammosi, uni urganish va guruxlarning shakllanishiga oid ilmiy xulosalar chikarish ijtimoiy psixologiyaning asosiy mavzularidan va muammolaridan biridir.

Psixologiya ma'noda gurux-bu belgilar, umumiy faoliyat, mulokat xamda maksad asosida birlashgan kishilar uyushmasidir. Demak, odamlar guruxi tashkil topishi uchun albatta kandaydir umumiy maksad yoki tilaklar, umumiy belgilar bulishi shart. Guruxni aloxida shaxslar tashkil kiladi, lekin xar bir gurux psixologiyasi uni tashkil etuvchi aloxida shaxslar psixologiyasidan fark kiladi va uziga xos konuniyatlarga buysinadi.

Guruxlarning turlari kup. Shuning uchun xam ularni turli psixolog olimlar turlich klassifikatsiya kiladilar. Andreyeva xar kanday kishilar guruxini avvalo shartli va real guruxlarga buladi. Real guruxlar anik tadkikot maksadlarda tuplangan laboratoriya tipidagi xamda tabiiy guruxlarga bulinadi. Konkret faoliyat va odamlarning tabiiy extiyojlari asosida tashkil topadigan bunday guruxlarning uzi kishilarning soniga karab katta-kichik guruxlarga bulinadi. Katta guruxlar uni tashkil etuvchilarning maksadlari fazoviy joylashishlari psixologik xususiyatlariga karab uyushgan va uyushmagan turlarga bulinadi. Kichik guruxlar esa uz navbatida endi shakllanayotgan diffuz xamda tarakkiyotning yuksak pogonasiga kutarila oladigan jamoa turlariga bulinadi.

Katta guruxlar kishilarning shunday birlashmalarini, undagi odamlar soni kupchilikni tashkil etib, ma'lum sinfiy, ilmiy, irkiy, kasbiy belgilar ularning shu guruxga mansubligini ta'minlaydi. Bu xildagi katta guruxlarga korxonaning mexnat jamoasi yoki ukituvchi jamoalarini kiritish mumkin. Katta guruxni tashkil etuvchilar soni kup sonli bulganligi va ular xulk-atvorini belgilovchi xususiyatlarning uziga xosligi tufayli ijtimoiy psixologiyada olimlar kupincha kichik guruxlarda ish olib borishni afzal kuradilar. Lekin katta guruxdagi kishilar uyushmasining psixologiyasini bilish juda katta tarbiyaviy va siyosiy mafkuraviy axamiyatga ega.

Ijtimoiy psixologiyada katta guruxlar ichida etnik guruxlar psixologiyasi, ya'ni etnopsixologiya buyicha kuprok tadkikotlar utkazilgan. Shuning uchun xam katta guruxlar ichida milliy guruxlarga kuprok e'tibor berildi. Buning boisi shuki, Uzbekistonda bu soxada ayrim tadkikotlarning utkazilganligi, lekin ular kup xollarda milliy psixologiya darajasiga olib chikilmaganligidadir.

Savol: Milliy psixologiya nima va uni kanday kilib urganish mumkin? Bu xozirda ya'ni mustakil Uzbekiston sharoitida. Kupgina tadkikotchilarni kiziktirayotgan masaladir.

Chunki davr etnopsixologiyadan shunday ma'lumotlar kutmokdagi, u fakatgina milliy ongga tallukli bulgan xozirgi va utmishdagi xolatni emas, balki millatning ertangi kunini, uning ongi kaysi tomonga uzgarishni, millatlararo sodir bulayotgan jarayonlarni bilish lozim.

Etnopsixologiya-bu psixologiyaning shunday tarmogiki, u ayrim millatlar psixologiyasidan tashkari, turli xalklar psixologiyasini, kichik milliy guruxlarni xam urganadi. Bu boradagi birinchi ilmiy tadjikotlarni V.Vundt boshlab bergan edi. Uning fikricha, etnik guruxlar psixologiyasini urganish uchun ularning tilini odatlarini va ana shu xalklarda keng tarkalgan afsonalarni urganish kerak. Bundan keyingi davrda utkazilgan tadjikotlardan biri bizning ulkamizda utkazilgan bulib, uni utkazishdan maksad L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy yondashuv goyasini tekshirish edi. Tadjikot asosan uz-uzini analiz kilish metodi yordamida utkazilgan bulib, ayollarga turli savollar orkali uz shaxsiga xos xususiyatlarni, uzidagi yetakchi sifatlarni aniklash va ba'zi psixologik xolatlarga baxo berish topshirigi berildi. Javoblarning sifati tulikligi ayollarning bilim saviyasiga va ijtimoiyalokalar tizimida tutgan urniga boglik bulib chikdi.

Rus tadjikotchisi G.U.Ksosvaning yozishicha bu yerda turt guruxli metodlarni kursatish mumkin..

1. shkalani ulchov metodlari.
2. kuzatish va surok metodlari.
3. proektiv metodlari
4. shaxsning aloxida sifatlarni aniklashga karatilgan testlar. Masalan, K.Deyker va N.Freydlarning milliy xarakter xususiyatlarini urganishga karatilgan testlari. Ular asosan shaxsning ta'sirchanligi va xissiy reaksiyalarini urganadi. Bundan tashkari, shu gurux testlarga aloxida intellektni tekshiruvchi, ma'naviy dunyokarashini urganish, adolat xissini aniklash, badiiy did testlari kiradi.

Kichik guruxlar muammosi ijtimoiy psixologiyada eng yaxshi ishlagan va kuplab ilmiy tadjikot utkazilgan ob'ektlardandir. Bu an'ana amerikada asrimiz boshida utkazilgan va kuplab eksperimental tadjikotlardan boshlangan bulib, ularda olimlar oldiga kuyilgan asosiy muammo shu ediki, individ yakka xolda yaxshi ishlaydimi yoki guruxda yaxshirok samara beradimi, boshka odamlarning yonida bulishi uning faoliyatiga kanday ta'sir kursatadi olingan ma'lumotlar shuni kursatadiki, boshkalar bilan xamkorlikda bulgan individ faoliyatining tezligi oshadi, lekin xarakatlar sifati ancha pasayishi aniklandi.

Bunday ma'lumotlar amerikalik N.Triplett, nemis olimi A.Mayyor, V.Myode, rus olimi V.M.Bekterevlarning tadjikotlarida kayd etiladi.

Birinichidan, kichik guruxlarning xajmi, uni tashkil etuvchi shaxslar soni xususida shunday fikrga kelindiki kichik gurux «diada» 2 kishidan tortib, to maktab sharoitida 30-40 kishigacha deb kabul kilindi 2 kishilik gurux deyilganda, avvalo oila-yangi shakllangan oila kuprok nazarda tutiladi.

Ikkinchi, guruxning ulchami kanchalik katta bulsa, uning aloxida olingan shaxslar uchun kadsizlanib borish xavfi kuchayadi, ya'ni shaxsning kupchilikdan iborat guruxdan uzini tortish va uning normalarini buzishga moyilligi ortib boradi.

Uchinichidan, guruxning xajmi kichiklashib borgan sari shaxslararo uzaro munosabatlar taranglashib boradi. Chunki shaxslarning bir-birlari oldida ma'suliyatlarning oshishi yakindan bilishlari ularning urtasidagi alokalarda doimo aniklik bulishini talab kiladi.

Turtinchidan, agar gurux a'zolarining soni tok bulsa ular urtasidagi uzaro munosabatlar juft bulgan xoldagina ancha yaxshi buladi. Shundan bulsa kerak boshkaruv psixologiyasida odamlarni biron nimaga saylashda va umuman rasmiy tanlovlarda guruxdagi odamlar soni tok olinadi.

Beshinchidan, shaxsning gurux tayzikiga berilishi va buysinishi xam gurux a'zolarini soniga boglik. Gurux soni 4-5 kishi bulguncha uning ta'siri kuchaya boradi. Lekin undan ortib ketgan ta'sirchanlik kamayib boradi.

Kichik guruxlar xamisha boglangan umumiylik bulib unga kiruvchi shaxslarning uzaro birgalikdagi real xarakati va ular urtasidagi real uzaro munosabatlar bilan boglangandir. Kichik guruxlar rasmiy va norasmiy turlarga bulinadi. Bunday bulinishni amerikalik olim E.Meyo taklif etgan edi. Rasmiy guruxga misol kilib xar kanday birgalikdagi faoliyat maksadlari asosida shakllangan jamoalarni ishlab chikarish brigadasi, talabalar guruxi, sinf ukuvchilari, pedagogik jamoa va boshkalarni kiritish mumkin. Demak rasmiy guruxlar yuridik jixatdan kayd etilgan xukuk va burchlarga normativ asosida urnatilgan tuzilishga saylab kuyilgan raxbarlikga ega buladi. Norasmiy guruxlar asosan stixiyali tarzida anik maksadsiz tarkib topadi kupincha norasmiy gurux rasmiy gurux tarkibida tashkil topadi va ularni boshkarish oldindan belgilangan bulmay odamlar ichidan u yoki bu shaxsiy sifatlari tufayli ajralib chikkan a'zolar norasmiy raxbarlik rolini bajarishlari mumkin.

Bundan tashkari ijtimoiy psixologiyada referent gurux tushunchasi xam bor. Bu tushunchani fanga birinchi marta amerikalik tadjikotchi G.Xaymen tomonidan 1942 yil kiritilgan edi. U uz tadjikotlarida shuni isbot kildiki ma'lum bulishicha gurux a'zolari uchun shu gurux ichida shunday shaxslar guruxi mavjud bulib u uz xarakatlari va fikrlari yunalishlarida usha gurux a'zolariga ergashish ularni tankidsiz kabul kilishga moyil bulishadi. Shunday shaxslar guruxi referent gurux nomini olgan. Ma'lumki guruxda tuplangan kishilar urtasida doimiy mulokat va munosabatlar mavjud buladiki, ularni mazmuni va yunalishiga kura uziga xos ijtimoiy psixologik muxit shakllanadi. Gurux jamiyat extiyolari va ijtimoiy talablar asosida paydo buladi. Masalan sinf jamoasi doimo bolalarning tugilishini rivojlanishi va ularning maktablarda ta'lim olishlari kerakligi uchun paydo buladi. Bu masalaning ijtimoiy tomoni. Psixologik tomoni esa, u odamlarning nima uchun jamoalarda ishlashi odamlar ichida bulishi bilan boglik xar bir normal insonda mulokatda bulgan extiyoj xamda turli xayotiy vaziyatlarda uzini ijtimoiy ximoyada sezish extiyoji borki bu narsa turli kichik jamoalarda ularni bulishini takozo etadi. Gurux uz a'zolariga ma'lum tarzda ta'sir kursatadi. Bu xodisa psixologiyada konformizm deb ataladi. Gurux fikriga xarakatiga kushilish turli shakllarda bulishi mumkin.

1. Tashki konformlilik-individ gurux fikriga nomigagina kushiladi aslida ruxan u guruxga karshi turadi.
2. Ichki konformlilik individ gurux fikriga tula kushiladi va ruxan kabul kiladi.

Negativizm bu individning xar kanday sharoitda xam gurux fikriga karshi turishi uziga mustakil fikr mavkeyini namoyon kilishidir. Guruxdagi yana bir jarayon bu guruxning uyushkokligi muammosidir. Gurux a'zolarining bir-birlarini yaxshi bilishlari dunyokarashlari xayotiy prinsiplari, kadriyatlarini yaxshi tasavvur kilishlari uyushkokligining birinchi omilidir. Asosiy omil bu usha guruxni birlashtirib turgan fpaoliyat maksadlarini uning yunalishi va mazmunini bilishdagi goyaviy birlikdir. Shartli gurux odamlarning ayrim belgilari (yoshi, kasbi)ga karab guruxga birlashuvi.

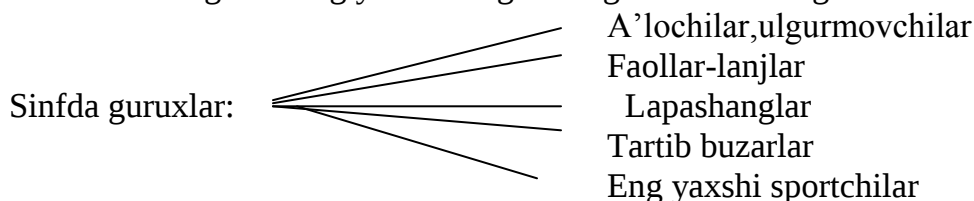
Jamoa-maksadlari jamiyat maksadlariga mos keladigan umumiy faoliyat bilan birlashgan odamlar guruxi. Jamoaning negizi umumiy fikr maksad va ishlab chikarishga

ta'lukli karorlarni shakllantiruvchi jamoa a'zolari. Guruxning xar bir a'zosi uzining ishchanlik va shaxsiy fazilatlariga, uz statusiga, ya'ni uning guruxda tutgan urni xukuklari burchlariga gurux tomonidan tan olinishi mumkin bulgan fazilatlari xizmatlari yoki gurux tomonidan tan olinmasligi mumkin bulgan nufuziga binoan shaxslararo munosabat sistemasida muayyan mavkeyga ega buladi.

Ukuvchilar.

1. Sportchi-dong taratgan mashxur e'tiborli.
2. A'lochi-jamoatchi.
3. Xazilkash, dilkash, kuldirishga usta.
4. Jiddiy, samimiy, suxbatdosh.
5. Ishonchli, uziga ishonadigandek ishonish.
6. Umuman xech narsani ishonib bulmaydi.

Bu xol sinfda guruxning yetarli rang-barang tabakalanishiga olib keladi.

Psixologiyada gurux ichidagi tabakalanishining ikkita asosiy sistemasi-sotsiometriya va referentometriya afzal kurish va tanlashlar mavjud. Shaxslararo tanlash sotsiometriya ya'ni yaxshi ukuvchi bulishi mumkin lekin urtoklariga yokmasligi sinfdagi eng intizomsizlar safida bulib va kupchilik uchun aziz bulishi mumkin. Amerikalik psixolog J.Morenno guruxlarda shaxslararo afzal kurishlarni aniklash usulini va xissiy afzal kurishlarni kayd kilish texnikasini taklif kilgan. Sotsiometriya yordamida shaxslararo birgalikdagi xarakat jarayonida gurux a'zolarida nomayon buladigan afzal kurishning befarklik yoki xush kurmaslikning mikdoriy me'yorini aniklash mumkin. Tanlashda individual afzallikning asosi.

1. Shaxsiy fazilatning kaysi birini afzal ekanligini aniklang.
2. Shaxsiy fazilatlarining xar birini nisbiy salmogini aniklash.
3. Shaxsiy ta'riflar guruxni belgilash imkonini beradi.

Sababiy moxiyatni ta'minlash chogida shaxsning extiyojlaridan kaysi birining ustun ekanligi xakida xulosa chikariladi. Sherik tanlashning sababiy moxiyati: gurux shakllanishining dastlabki boskichida; muljal shaxsning dilkashligiga, tashkaridan karaganda yokimliligi, kiyimning xushbichimliligi.

Sub'ekt uziga va boshka odamlarga baxo berishda mezon bulib xizmat kiladigan fikrlari va baxolarini uzlashtirish uchun individ tomonidan tanlanadigan odamlar munosabatining referent doirasi yoki referent gurux deb ataladi. Individ uzini kurshab turgan dunyoni fakat urtoklarini, kadriyatli muljallari (e'tikodlari, nuktai nazarlari, uy fikrlari) orkali idrok etish imkoniyatiga ega bulib kolmasdan balki shu tufayli tevarak atrofga nisbatan uz munosabatini bilish uzini yaxshirok tushunib yetish va baxolash imkoniyatiga ega buladi. Referentlarning afzal kurish faktini aniklashda metodik usul referentometriya kullaniladi. Bu tezkor va kulay bulib statuslarning tuzilishi (guruxda kimning kanakaligi) xakida xamjixatning borligi yoki yukligi xakida ma'lumot beriladi.

Peshkadamlar. Shaxslararo munosabatlar umumiy maksadlarga buysintirilgan bulib bu jamoaga yordam buladi jipslashadi yoki ontogenestik munosabatga kirishadigan peshkadamlar-sinf jamoasini tarkok xolatga keltirib kuyadi. Pedagog yukoridagi jarayonlarni xolatlarni tushunib yetsa jamoani birlashtira oladi.

Mavzu yuzasidan qisqacha xulosa:

Gurux a'zolarining bir-birini yaxshi bilishlari, bir-birlarining dunyokarashlari, xayotiy prinsiplari, kadriyatlarini yaxshi tasavvur qilishlari uyushkoklikning birinchi omilidir. Ikkinchi va asosiy omil-bu usha guruxning birlashtirib turgan faoliyat maksadlarini, uning yunalishi va mazmunini bilishdagi goyaviy birlikdir. Umuman, eksperimental tadkikotlarda kayd etilgan guruxga oid fikrlardagi umumiy uyushkoklikka ijobiy zamin xisoblanadi.

Guruxlardagi liderlik va umumiy karorlarga kelish xam dinamik jarayonlarga kiradi.

Takrorlash uchun savollar.

1. Guruxlar xakidagi tushuncha?
2. Jamoa tushunchasi?
3. Sotsiometriya va referentometriya metodi xakida tushuncha?
4. Guruxlar muammosi kimlar tomonidan urganilgan?

Mustaqil ish va referat uchun mavzular.

1. Katta ijtimoiy guruhlar psixologiyasi.
2. *Etnik guruhlar psixologiyasi.*
3. Etnopsixologik tadqiqotlarda qo'llaniladigan metodlar
4. *Kichik guruhlar psixologiyasi.*
5. *Kichik guruhlarning klassifikatsiyasi.*
6. Kichik guruhlardagi dinamik jarayonlar

Mavzu yuzasidan adabiyotlar ro'yhati:

1. Karimov I.A. «Barkamol avlod - O'zbekiston taraqqiyotining poydevori». T., 1997, 64 b.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risidagi Qonuni», T., 1997.
3. Karimov I.A. O'zbekistonda demoqratik o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari.- «Turkiston», 2002 yil 31 avgust
4. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz – jamiyatni demoqratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T.: «O'zbekiston», 2005.-96 b.
5. Godfrua J. Chto takoe psixologiya: V 2-x t. T.1. Per. s frans. M., Mir, 1992. -496 s.
6. G'oziev E.G. Umumiy psixologiya. Toshkent. 2002.1-2 kitob.
7. G'oziev E.G. Toshimov R. Menejment psixologiyasi. T-2001
8. G'oziev E.G. Muomala psixologiyasi. T-2001.
9. Nemov R.S. «Psixologiya». Kn.1. - M., 2003
10. «Psixologiya» Uch. T-2. «Prospekt». Moskva - 2004.
11. Psixologiya i pedagogika. Pod redaksiyey A.A.Radugina. Izd. «Sentr» 2003
12. Gamilton. Ya.S. «Chto takoe psixologiya». «Piter», 2002.
13. Ananov B.G. «Chelovek kak predmet poznaniya». «Piter», 2001.
14. Drujinina V. «Psixologiya». Uchebnik. «Piter», 2003.
15. Burlachuk F. Psixodiagnostika. «Piter», 2002.
16. Ayzenk M. Psixologiya dlya nachinayuyux. «Piter», 2000.
17. Bolotova A.K, Makarova I.V. Prikladnaya Psixologiya: Uchebnik dlya vuzov.- M.Aspekt Press, 2002 – 383 s.

18. Vedenskaya L.V, Pavlova L.A. Delovaya retorika: uchebnoe posobie dlya vuzov.- M.:IKS "MarT", 2004-512 s.
19. Vospitay svoego lidera, kak naxodit, razvivat i uderjivat v organizasii talantlivix rukovoditeley. \ Per. s angl.-M.: Izdatelskiy dom "Vilyams", 2002.- 416 s.
20. Lojkin .G.V. Povyakel N.I Prakticheskaya psixologiya v sistemax "chelovek texnika": Ucheb.posobie.- K.: MAUP, 2003 – 296 s.
21. Nemov R.S. Prakticheskaya Psixologiya Poznanie sebya: Vliyanie na lyudey:Posobie dlya uch-sya-M:Gumanit. Izd.Sentr VLADOS, 2003.320 s.
22. Spravochnik po resheniyu krossvordov i skanvordov .- Rostov n\D: Vladis, 2002. – 640 s.

Mavzu yuzasidan internet tarmog'i bo'yicha veb-saytlar ro'yhati:

1. www.expert.psychology.ru
2. www.psycho.all.ru
3. www.psychology.net.ru
4. www.psy.piter.com